

Міністерство освіти і науки України
Донбаська державна машинобудівна академія (ДДМА)

Н. Л. Стешенко, А. В. Бородай

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Курс лекцій

для бакалаврантів спеціальності 052 «Політологія»

Затверджено
на засіданні вченої ради
Протокол № 5 від 25.11.2021

Краматорськ
ДДМА
2021

УДК 929(477)(091)

С 79

Рецензенти:

Титаренко Д. М., д-р істор. наук, професор кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету;

Дьякова О. В., канд. істор. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Стешенко Н. Л.

С 79 Видатні особистості в історії України : *курс лекцій [для бакалаврантів спеціальності 052 «Політологія»]* / Н. Л. Стешенко, А. В. Бородай. – Краматорськ : ДДМА, 2021. – 79 с.
ISBN 978-617-7889-19-8

Запропонований курс надає змоги здобувачам вищої освіти, досліджуючи життя та діяльність видатних людей, глибше розуміти перебіг історичного процесу.

УДК 929(477)(091)

ISBN 978-617-7889-19-8

© Н. Л. Стешенко, 2021

© ДДМА, 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Лекція 1. Історичні постаті в Україні княжої доби та їх роль у світовій історії.....	5
Лекція 2. Видатні постаті України XVI – першої половини XVII ст.....	23
Лекція 3. Славетні особистості доби Руїни і Гетьманщини (XVII–XVIII).....	33
Лекція 4. Світові науковці XIX–XX ст.....	42
Лекція 5. Визначні діячі мистецтва та культури XIX–XX ст.....	53
Лекція 6. Політичні діячі доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 рр.....	59
Лекція 7. Представники українського дисидентського руху 1960 р. – 1980-х років.....	71
Література.....	77

ВСТУП

Актуальність вивчення дисципліни у зв'язку із завданнями професійної діяльності та навчання. Гуманітарна підготовка майбутніх політологів починається з вивчення історії України. Процес викладання історії України у виші передбачає формування нестандартного погляду на історичне минуле, зокрема, на роль особистості в історії. В умовах національно-державного будівництва значно зростає інтерес молоді до історії свого народу, до видатних особистостей в історії України.

Предметом вивчення дисципліни є життєпис та діяльність видатних особистостей України кінця ІХ – початку ХХІ століть.

Особливістю курсу є те, що в ньому основний наголос робиться на особу в історії, її роль та вплив на історичний процес, адже історія – це перш за все людські стосунки й без людей така наука втратила б будь-який сенс. Запропонований курс надає змоги здобувачам вищої освіти, досліджуючи життя та діяльність видатних людей, глибше розуміти перебіг історичного процесу.

Метою викладання навчальної дисципліни «Видатні особистості в історії України» є формування компетентностей у галузі знань вітчизняної історії, зокрема: вивчення закономірностей виникнення і розвитку української нації та державності, дії об'єктивних законів розвитку суспільства, ролі суб'єктивних факторів у процесі їх реалізації, формування загальних основ та системи суспільно-політичних знань, сучасного політичного мислення, почуття патріотизму, національної гідності, формування всебічно розвиненої особистості шляхом поглибленого вивчення історії Української держави через діяльність визначних особистостей історичного процесу.

Завдання дисципліни:

- оволодіння здобувачами знань про сутність соціально-політичних та культурних процесів, що відбувалися в минулому й відбуваються в сучасній Україні через діяльність видатних особистостей;

- виховання повноправного громадянина України, який здатен вільно орієнтуватися в суспільному житті, усвідомлювати свою роль та відповідальність перед суспільством і державою;

- вироблення навичок добирати та орієнтуватися в історичній інформації; аналізувати й оцінювати роль і місце видатних особистостей в політичному та культурному розвитку України, застосовувати набуті знання для оцінювання сучасних діячів.

ЛЕКЦІЯ 1

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ В УКРАЇНІ КНЯЖОЇ ДОБИ ТА ЇХ РОЛЬ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

План:

1. Ольга (бл. 890–969) – велика княгиня київська (945–957).
2. Ярослав Мудрий (980–1054) – великий князь київський (з 1019), державний і культурний діяч.
3. Володимир Мономах (1053–1125) – великий князь київський (1113–1125).
4. Данило Галицький (1201–1264) – князь Галицько-Волинського князівства, дипломат і полководець (1238–1264).

1. Ольга (бл. 890–969) – велика княгиня київська (945–957)

Княгиню Ольгу (у святому хрещенні Олена) православна церква почитає як святу і рівноапостольну. Приймавши християнство, вона ненасильницькими методами сприяла його поширенню на Русі.

Згідно з літописною традицією Ольга була родом зі Пскова і, будучи правнучкою Гостомислові, доводилася родичкою правлячого тоді на Русі Олега. У 903 р. її віддали заміж за Ігоря, сина Рюрика, майбутнього великого князя, якому на той час виповнилося 25 років. Оскільки в 903 р. вона була ще маленькою дівчинкою, шлюб спочатку був номінальним.

Юність княгині припала на другу половину правління Олега, період, позначений бурхливими подіями, зокрема походами на Візантію і в Прикаспій. Близько 913 р. Олег здійснив грандіозний похід на Каспійське море і пограбував Азербайджан, але на зворотному шляху, на Нижній Волзі, на його ослаблене і перевантажене здобиччю військо напали мусульмани, які були на службі у хозарів, і перебили більшу його частину. Очевидно, саме тоді загинув і Олег, про смерть якого літописна традиція містить суперечливі відомості. Принаймні у Київ він більше не повернувся, і чоловік Ольги, Ігор Рюрикович, якому вже виповнилося 35 років, став повновладним правителем Русі.

Про роки правління Ігоря відомо дуже мало. У 914 р. йому довелося знову завойовувати древлян, які раніше підкорилися Олегу. У наступному році він виступив проти печенігів, що уперше з'явилися у степах Причорномор'я, проте цього разу все обійшлося мирно.

У 930 р. намітилося зближення Візантії і Русі, й невдовзі дружини русичів на чолі з якимось Хельгу (можливо, воєводою з клану уже покійного князя Олега) за згодою з візантійським імператором Романом I захопили хозарське місто Самкерц на Таманському березі Керченської затоки, але були розбиті хозарським полководцем Песахом. У результаті

Ігор, очевидно, під тиском хозар, змушений був виступити проти Візантії. Здійснений у 941 р. морський похід на Константинополь закінчився невдало: візантійці спалили його флот «грецьким вогнем».

Не змирившись з поразкою, у 944 р. Ігор зібрав нове військо і вирушив до Візантії. Але грецькі посланці зустріли його на Дунаї і, запропонувавши дорогі подарунки, уклали мир.

Далекі походи відволікали Ігоря від внутрішніх подій, і Ольга дедалі більше входила у справи управління державою. У ті часи в Києві було вже багато християн, які під час укладення миру з Візантією в 944 р. присягали не біля ідола Перуна на дніпровській кручі, як місцеві язичники, а у соборній Іллінській церкві на Подолі. Їх відрізняли грамотність і широта кругозору, необхідні при веденні державних справ. Тому Ольга у справах держави спиралася на християн, поступово схиляючись до їхньої віри.

У 942 р. в Ігоря і Ольги народився син Святослав. Очевидно, він був у них не першою дитиною, проте в історію увійшов тільки він.

Восени 945 р. Ігор вирушив за даниною до древлян, але оскільки дружина не вдовольнилася її розміром, князь повернувся у Древлянську землю. Тоді обурені древляни убили Ігоря.

Залишившись із малолітнім сином, Ольга насамперед повинна була вгамувати древлян. Літописець розповідає про триразову помсту княгині древлянським послам. Спочатку древляни вирішили запропонувати їй у чоловіки свого князя Мала, пославши у Київ своїх старійшин. Човен, на якому припливли послы, підняли на гору до князівського палацу, а потім їх кинули у приготовлену задалегідь яму і живими засипали землею. Удруге послы древлян за наказом Ольги було спалено у лазні. А третє посольство отроки княгині перебили під час тризни, яку справляли по Ігорю.

Після цих розправ княгиня у 946 р. послала у древлянську землю військо на чолі з воєводою Свенельдом. Древляни замкнулися у добре укріпленому місті Іскоростені. Тоді Ольга пішла на хитрість: вона пообіцяла відступити, узявши данину голубами від кожного дому. Премудра княгиня наказала підвісити до лапок голубів тліючі лучини і відпустити їх. Птахи полетіли назад і місто запалало.

Опір древлян було зламано, і більше вже ніхто з данинників Русі не повставав проти Ольги. І хоч фольклорні мотиви у цих літописних оповіданнях очевидні, безсумнівне одне – древляни були суворо покарані. **Княгиня також здобула уроки** з обставин загибелі чоловіка. Вона встановила фіксований обсяг данини з кожної землі і зайнялася облаштуванням великокнязівських господарств і доходних промислів. З цією метою у 947 р. вона вирушила у поїздку по Русі до Новгороду, встановлюючи свої лови і погости. По всій землі було наведено порядок.

Зміцнивши своє становище всередині країни, Ольга перейшла до **активної зовнішньої політики**. Насамперед їй необхідно було встановити добрі стосунки з двома сильнішими державами Європи: Візантією і Німеччиною. Згідно з давньоруським літописом, у 955 р. вдова Ігоря

прибула до Константинополя до імператора Костянтина VII Багрянородного. Тут вона хрестилася, причому візантійський самодержець був настільки зачарований нею, що нібито запропонував руку і серце, проте змушений був вдовольнитися роллю хрещеного батька.

І хоч ця розповідь має фольклорне походження, однак факт візиту Ольги в Царгород безсумнівний: про нього детально і докладно пише сам імператор Костянтин, який приймав її у своєму палаці. На жаль, дати візиту він не вказує, але з контексту виходить, що візит відбувся або у 946, або в 957 р. Друга дата здається більш вірогідною: княгиня могла залишити Київ, лише цілком зміцнивши свою владу на Русі.

Поїздка до Константинополя розвіяла багато надій княгині щодо розвитку партнерських відносин з Візантією. Приймаючи її, Костянтин підкреслено демонстрував зверхність грецької імперії над Руссю, і хоч торговельні угоди було підписано, Ольга повернулася додому невдоволеною. У 959 р. вона відправила посольство до німецького короля Оттона I, який претендував на імператорське достоїнство. Згідно із західними джерелами, княгиня, яку іменували Оленою, «королевою русів», просила прислати єпископа, її прохання було задоволено. Посольство у відповідь на чолі з Адальбертом прибуло до Києва у 961 р. Його метою, окрім іншого, було схилити княгиню до визнання церковної першості Рима. Але зусилля послів виявилися марними, і через рік посольство повернулося до Німеччини. Русь уже приєдналася до грецького християнства, проте місце, відведене їй Візантією на міжнародній арені, не влаштовувало княгиню.

Ольга проводила самостійний курс, не озираючись на Константинополь. Зробивши остаточний вибір на користь включення Русі до християнського світу, вона добивалася для країни незалежного статусу при рівноправному положенні у стосунках з Візантією і Німеччиною, з грецьким Сходом і латинським Заходом, визначивши цим загальний характер зовнішньої політики Києва на два наступні століття.

Під час правління Ольги **розширилося будівництво в Києві**. Старокиївська гора, де до цього часу був могильник з давнім капищем, поступово перетворювалася на парадний палацово-адміністративний центр столиці. Уже на початку правління Ольги тут стояв кам'яний князівський терем, неподалік від якого вона спорудила кам'яний палац з великою прибудовою, оздобленою фресковими розписами і архітектурними деталями з мармуру і рожевого шиферу. Це був тронний зал, де Ольга приймала бояр, підвладних князів і іноземних послів.

Створений Ольгою новий палацово-храмовий центр на Старокиївській горі треба було укріпляти. У 968 р., коли Святослав воював на Балканах, княгиня з онуками витримала у Києві печенізьку облогу. Очевидно, система укріплень, яка в науковій літературі минулих років одержала назву «міста Володимира», закладена була за часів Ольги.

Між тим підростав Святослав, який жадав перемог і воїнської слави. Мати переконувала його прийняти християнство, але він, як і його дружинники, був вірний язичництву. Літописець повідомляє, що цим він засмучував матір.

У 964 р. Святослав офіційно зайняв престол. Але весь час проводячи у походах, молодий князь рідко бував у своїй столиці, практично не займаючись управлінням країною. Тому **Ольга до кінця свого життя фактично управляла Руссю**. При цьому вона не заперечувала щодо розширення володінь Русі на схід, проте була категорично проти війни з Візантією, справедливо вважаючи, що добром для сина це не закінчиться.

11 липня 969 р. Ольга померла, її поховали за християнським звичаєм.

Правління Ольги було вирішальним поворотом в історії Київської Русі. Країна здобула упорядковане управління, почавши інтегруватися у політичну систему християнського світу. Християнство одержало могутній імпульс для поширення серед місцевих язичників. Два десятиліття після смерті княгині точилася жорстока боротьба між християнською і язичницькою партіями, яка завершилася перемогою християнства за онука Ольги Володимира.

2. Ярослав Мудрий (бл. 978–1054) – великий князь київський (з 1019), державний і культурний діяч

Етапом подальшого розвитку давньоруської держави став період князювання Ярослава Володимировича, прозваного сучасниками Мудрим. Він був третім по старшинству (після Вишеслава й Ізяслава) сином Володимира. Матір'ю його була полоцька князівна Рогнеда. Княжич народився калікою й до певного часу взагалі не міг ходити. Коли ж устав на ноги, то ходив накульгуючи. Можливо, тому Ярослав не відчував особливої тяги до військової справи й завжди більше покладався на дипломатію, чим на зброю. Досить неохоче їздив верхи, зате із задоволенням читав, вивчав іноземні мови, писав і перекладав. Польський хроніст Анонім Галл зазначав, що князь також любив рибний лов і приділяв цьому заняттю багато часу.

Коли Володимир роздавав своїм синам питомі володіння, десятилітньому Ярославові спочатку дістався Ростов, а потім, після смерті Вишеслава, він став княжити у Новгороді. Новгородський стіл уважався тоді другим після Києва, і Ярослав просидів на ньому майже чверть сторіччя. Тут пройшла його юність, сформувався характер і саме тут він виявив себе непоганим правителем, гідним зайняти київський стіл. Користуючись підтримкою новгородської ремісничої й торгово-фінансової еліти, він у 1014 р. наважився на відкритий виступ проти батька – відмовився виплачувати Києву щорічну данину в три тисячі гривень.

Під час підготовки до походу проти непокірливого сина Володимир раптово вмер. Політична ситуація в країні різко загострилася, почалася феодальна війна за верховну владу.

Великокнязівський стіл захопив Святополк Окаянний, який намагався фізично знищити всіх претендентів. Першим був убитий князь Борис. Та ж доля осягла Гліба муромського й Святослава древлянського. Погрозу відчули й інші сини Володимира. Ярослава звістка про смерть батька й київських подій застала за готуваннями до війни з Володимиром. Були покликані на допомогу загони варязьких найманців і зібране чимале військо. Але виступати довелося проти брата. Наприкінці листопада 1015 р. у битві під Любечем війська Святополка були розгромлені і Ярослав зайняв Київ. Але боротьба за владу тривала. Святополк, що втік до Польщі, не збирався визнавати верховенство Ярослава. Улітку 1018 р. він разом зі своїм тестем, польським королем Болеславом Хоробрим, виступив проти Ярослава, розгромивши війська останнього в битві на ріці Західний Буг. Ярослав змушений був вернутися до Новгороду, де почав збирати нове військо. Уже на початку 1019 р. він знову рушив проти Святополка й повернув собі столицю. «І переможи Ярослав Святополка, і беже Святополк у печеніги», – записав Нестір. Через кілька місяців Святополк за допомогою печенігів ще раз спробував захопити Київ, але був остаточно розгромлений Ярославом на ріці Альта й загинули десь «межю Чехи й Ляхи».

Однак не всі Володимировичі визнали нового князя. Ярославові довелося з'ясовувати відносини із братом, тмутараканським князем Мстиславом, і племінником, полоцьким князем Брячеславом Изяславичем. Останньому довелося віддати Полоцьку землю й визнати її автономні права. Із Мстиславом же Ярослав домовився поділити Русь уздовж Дніпра: лівий берег із Черніговом дістався Мстиславу, а правий з Києвом – Ярославові. «І нача жити мирно й у братолюбстві й вуста усобиця й заколот, і бисть тиша велика в землі», – констатує «Повість минулих літ». Лише після смерті тмутараканського князя в 1036 р. Ярославові вдалося нарешті об'єднати всі давньоруські землі під своєю одноособовою владою.

Як великий князь київський Ярослав найважливішим своїм завданням уважав збереження цілісності держави. Саме тому основним принципом його внутрішньої політики стала боротьба з місцевими автономіями за абсолютну владу київського князя. У зовнішній політиці головною метою було відновлення й зміцнення старих рубежів на заході, а також підтримка дружніх і союзницьких відносин із сусідніми країнами.

Не останнє місце займала й боротьба з кочівниками. Ярослав продовжив справу свого батька, зміцнюючи «Зміїви вали»: у 1032 р. «почав ставити городи по Росі», створюючи нову оборонну лінію проти печенігів. А в 1036 р. він остаточно покінчив з печенізькою погрозою, розгромивши їхньої орди під Києвом і примусивши назавжди відійти від границь Русі.

Подальше князювання Ярослава ознаменувалося загальним підйомом країни: росли міста, підтримувалися постійні зв'язки

із провідними країнами Центральної й Західної Європи, Скандинавією, Візантією, східними країнами, поширювалося християнство й зміцнювали його позиції, Русь досягла територіально-політичної й правової єдності.

При Ярославі був складений перший збірник правових норм, так звана «Руська правда» і виданий новий Церковний устав. Церква одержала нові привілеї, що підсилили її значення в житті суспільства. Новгороду була подарована Уставна грамота на міські права – перший з відомих нам подібних документів на Русі.

Важливим ідеологічним заходом Ярослава стало обрання в 1051 р. київським митрополитом відомого церковного діяча, філософа й письменника, русича за походженням, Іларіона. Цей акт став першим кроком на шляху до створення незалежної від Константинополя Київської митрополії. Величезне значення мала й канонізація перших російських святих. Ними були проголошені князь Володимир за прилучення Русі до християнства й брати Ярослава, мученики Борис і Гліб, що загинули в 1015 р. Канонізація власних святих стала поштовхом до розвитку житійної літератури, покликаної обґрунтувати право кандидатів на цю роль.

При Ярославі починається активне церковне й цивільне будівництво в Києві, розмах якого відповідав міжнародному престижу держави й значенню його столиці. Значно збільшилася територія міста, були зведені потужні оборонні споруди. Новий київський центр майже в сім разів перевищив по площі старий. У 1037 р. будуються парадні, увінчані церквою Благовіщення, Золоті ворота. У тому ж році було почате будівництво нового архітектурного ансамблю, центром якого став кафедральний Софійський собор, Храм Премудрості Божої, резиденція, митрополита Київського й всієї Русі – місце, де відбувалися врочисті державні церемонії й прийом іноземних послів. При соборі були засновані бібліотека. Особливо вражало красою внутрішнє оздоблення храму. Фресковим живописом і мозаїками були покриті стіни, стовпи, арки, косяки віконних прорізів. Неперевершеними добутками давньоруських майстрів є зображення Христа-Пантократора, Богоматері Оранти, а також багатофігурні композиції «Євхаристія» і «Батьки церкви», викладені на золотому тлі смальтою 177 відтінків. Південну й північну стіни центрального нефа прикрашали фрески із зображенням родини Ярослава Мудрого, західну (згодом обвалився) – портрет самого засновника Софії. У вежах розміщалися зображення сцен полювання, приборкування диких коней, дійства блазнів, музикантів, танцюристів. Особливий інтерес викликають фрески, що розповідають про візит княгині Ольги в Константинополь, прийнятті її візантійським імператором, відвідуванні іподрому. Важливим елементом прикраси Софії є орнаменти. Вони присутні на всіх стінах і мають рослинний характер. Художній ефект підсилювали мозаїчні підлоги, різьблені мармурові прикраси вівтарної огорожі, мармурові пороги, різьблені шиферні плити.

Навколо Софії Ярослав зводить близькі за типом, але значно менші за розміром храми Георгія й Ірини (на честь святих патронів Ярослава і його дружин Інгігерди), а також Богородичну церкву. При їхньому будівництві широко використалися мозаїки й фрески, різьблений камінь, майолікова плитка. Зводяться й нові пишні князівські палаци – так звані Великий, або Ярославів, двір. Поруч будуються просторі боярські хорони й будинки простих городян.

Для сучасників Київ був «матір'ю міст руських», «стольним градом», зразком для будівництва інших давньоруських міст. Адам Бременський, німецький хроніст XI в., називав його «суперником Константинополя», а письменник початку XI в. Титмар Магдебурзький, підкреслюючи велич і красу міста, повідомляв, що тодішній Київ нараховував близько 400 церков і 8 ринків.

Значне будівництво розгорнулося й в інших містах. У Новгороді й Полоцьку за зразком Києва споруджуються Софійські собори, у Чернігові – величний Спасо-Преображенський собор. Усі храми прикрашаються мозаїками й фресками, різьбленням, іконами. Дійсними шедеврами давньоруського декоративно-прикладного мистецтва стають предмети церковного начиння.

З ім'ям Ярослава Мудрого зв'язаний і значний розвиток давньоруської культури й наукових знань. Князь піклується про утворення й літописання, про переклад на давньоруську мову й переписуванні необхідних книг. Звичайно ж, здебільшого література була церковною, богослужбовою, але поступово поширювалися й книги світського характеру, у тому числі трактати з історії, філософії, права, юридичних наук. Зусиллями князя створюється бібліотека при Софійському соборі, де дбайливо зберігалися не тільки книги, але й важливі державні документи. Кожна книга являла собою значну цінність. Текст писали на пергаменті, оправи прикрашали дорогоцінними каменями, емаллю, золотом і сріблом. На жаль, книжкові збори Ярослава не дійшли до наших днів. Можливо, книги загинули під час монголо-татарської навали 1240 р., а може, просто були поділені між декількома монастирськими бібліотеками. Із Софією Київською зв'язаний і новий етап у розвитку київського літописання. Статті цього періоду не тільки містять розповідь про історичні події, але й підбивають підсумок діяльності князя Ярослава.

Про підвищення авторитету Русі свідчили й династичні зв'язки її правителів. Київська династія підтримувала родинні відносини з більшістю феодальних країн Європи. За кожним шлюбом стояли політична угода, мирні й союзницькі відносини з конкретною країною. Так, дочки Ярослава Мудрого стали королевами Франції, Угорщині й Норвегії, сестра Добронега була видана за польського князя Казимира, син Святослав одружився з дочкою саксонського графа Леопольда Одою, Ізяслав – з родичкою імператора Генріха III Гертрудою, а Всеволод – з дочкою візантійського імператора Настасією.

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. у Вишгороді, у 76-літньому віці, у zenіті могутності й слави, будучи правителем величезної й процвітаючої держави. Всеволод Ярославович, що перебував при батьку, привіз його тіло в Київ. Князя поховали у церкві Святої Софії.

Ярослав прагнув не повторювати помилок Володимира й ще при житті залишив своїм синам політичний заповіт – наставляння про те, як жити далі. Хоч країна й була поділена між синами й племінниками Ярослава, однак належала вона всьому роду. Конкретна доля після смерті князя знову ставав загальним володінням. Ярослав призивав синів слухатися старшого брата Ізяслава, що ставав великим князем київським і верховним сюзереном. Таким чином, мудрому князеві на кілька десятиліть уперед удалося визначити характер державної структури й на якийсь час позбавити синів від усобиць. І зовсім не випадково графіті на фресці Софії Київської, де йдеться про його смерть, називає Ярослава царем, визнаючи його заслуги перед Батьківщиною.

3. Володимир Мономах (1053–1125) – великий князь київський (1113–1125)

Видатний державний і політичний діяч Київської Русі, великий київський князь (1113–1125), талановитий воєначальник і письменник. Мономах відомий також як справедливий правитель, який прагнув правди і закону. Кожен знедолений міг знайти у нього підтримку і розуміння, завдяки чому князь був дуже популярний у народі.

Володимир Мономах – онук Ярослава Мудрого, син великого князя київського Всеволода Ярославича (1078–1093) та грецької царівни, дочки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха; звідси прізвище. Народився 1053 р., найімовірніше у Києві. Дитинство провів у Переяславі, княжому володінні свого батька. Вийшов на арену політичного життя у п'ятнадцятирічному віці, коли в Києві спалахнуло народне повстання 1068–1069 рр., спричинене поразкою у війні з половцями і небажанням великого князя Ізяслава озброїти киян для захисту столиці від кочівників. Можливо, і юний Володимир брав участь у тій першій нещасливій битві з половцями, що відбулася на р. Альта на Переяславщині (1068). А вже з написаного Мономахом на схилі життя «Повчання дітям» відомо, що вже з 12–13 років він виконував відповідальні доручення батька, найчастіше – воєнного характеру. У цей час загострюється і міжусобна боротьба поміж князями, які не могли поділити спадщину Ярослава Мудрого. Згідно з його заповітом, Давньоруська держава була поділена між синами: за старшим, Ізяславом, закріплено Київ і Новгород, другий, Святослав, почав правити у Чернігові, третій, Всеволод, у Переяславі, молодші – В'ячеслав і Ігор – у Смоленську і Володимир-Волинському. Після Ізяслава на київський стіл мав зійти наступний за старшинством Святослав, потім Всеволод, і так

до кінця покоління, після чого князем мав стати старший син Ізяслава. Таким чином, успадкування відбувалося не від батька до сина – за вертикальною лінією, а від старшого брата до молодшого, і лише потім до племінників – ніби за горизонталлю. Така система успадкування певний час давала можливість уникати родинних чвар, адже кожен зі спадкоємців рано чи пізно мав посісти київський стіл. Проте в міру розгалуження князівського роду дедалі нові його представники включалися до боротьби за владу, і поступово утворилося те, що в історії названо «удільна Русь».

Початок цьому процесу поклали самі Ярославичі. У 1073 р. Святослав і Всеволод вигнали Ізяслава з Києва, і той із сім'єю мусив тікати на захід. Нетривале правління Святослава Ярославича (1073–1076) завершилось його смертю від невдалої операції з видалення пухлини. Новий київський князь Всеволод Ярославич поступився великокнязівським столом Ізяславу, що повернувся з Польщі, але вже восени 1078 р. Ізяслав загинув у битві на Ніжатиній Ниві. Всеволод знову здобув київський стіл, а на місце чернігівського князя, яке успадкував, за принципом старшинства, після Святослава, посадив свого сина Володимира. Це було нове порушення Ярославового заповіту, оскільки, згідно з порядком успадкування, переважні права на Чернігівську волость мав син Святослава Олег, але його було позбавлено уділу і перетворено на князя-ізгоя. Вважаючи себе несправедливо обділеним, Олег Святославич не соромився у виборі засобів боротьби за свої права. Він неодноразово просив допомоги у половців і разом з їх загонами розорював руські міста, за що й отримав прізвисько «Гориславич».

У 1093 р. помер Всеволод Ярославич, заповівши великокнязівський титул своєму синові Володимирові. Здавалося, Мономаху нічого не перешкоджало посісти київський стіл, адже він у момент смерті батька був у Києві і до того ж був уже відомий у державі й популярний як серед народу, так і серед бояр та дружинників. Але він не наважився взяти верховну владу в країні і закликав на київське князювання Святополка Ізяславича (1093–1113), представника старшої лінії Ярославичів. «Повість временних літ» пояснює таке дивне рішення Мономаха небажанням розпочинати нові усобиці. Ще раз він довів це, коли добровільно відмовився від Чернігова на користь Олега Гориславича (1094) і повернувся до батьківської вотчини – Переяслава.

Найважливішими завданнями на той час було встановлення порядку і злагоди між князями та об'єднання всіх сил Київської держави на відсіч половецьких Орд, що нахабнішали кожного року. Найбільше від половецьких вторгнень страждала Південна Русь, особливо Переяславська земля. У 1093 р. русичі зазнали дні жорстокі поразки від кочівників, у одній з яких під Трипільлям загинув брат Володимира Мономаха Ростислав. Але вже наступного 1094 р. він здійснює блискавичний рейд у місця кочовищ половців за Сулою. То була перша серйозна перемога русичів над половцями за кілька останніх літ. Того ж року було укладено мир

із придніпровськими половцями, скріплений шлюбом київського князя Святополка Ізяславича з дочкою хана Тугоркана. Проте цей захід не приніс бажаних результатів: половці не мали єдиної політичної структури, всі ханства були рівні між собою, тож мир Києва з одним із них нічого не важив для решти. Дати клятву і не дотримати її було для половців звичайною справою. Щоправда, і руська сторона у відносинах з половцями була небезгрішною. Яскравим прикладом є перемовини ханів Китана й Ітларя з Володимиром Мономахом у 1095 р. З літопису відомо, що переговори проходили складно. У результаті Китан з дружиною став табором неподалік Переяслава, а Ітларь з невеличкою охороною увійшов до міста. Гарантією його безпеки був син Мономаха Святослав, що в цей час перебував у таборі Китана. Здавалося, початок перемовин не віщував нічого поганого. Однак у процес втрутився київський князь Святополк: він надіслав до Переяслава свого посла Святю, який разом з воєводою Володимиром Ратибором склав план убивства половецьких ханів. Як свідчить літописець, Мономах спочатку рішуче опирався, заявляючи: «Як я можу здійснити таке зло, коли присягався половецьким князям у вірності». На що бояри відповіли, що не бачать у цьому гріха, оскільки самі половці не раз зраджували домовленостям про мир з Руссю. Врешті-решт князь дав згоду на вбивство Ітларя, але відмовився брати в цьому участь. Вбивство Ітларя могло відгукнутися вбивством Святослава. Тоді переяславці вночі пробралися до табору Китана, викрали княжого сина, а потім знищили всіх, хто перебував у стані. Ітларь був у місті і нічого не знав про криваву різанину під Переяславом. Наступного ранку він отримав запрошення прийти зі своєю дружиною на сніданок до двору Ратибора. Як тільки половці зайшли в дім і за ними зачинилися двері, змовники піднялися на верхній поверх і через спеціальний отвір у стелі перебили гостей стрілами. «Повість временних літ» повідомляє, що сталося це 24 лютого о першій годині дня. На жаль, літописи не повідомляють, що саме спровокувало Святополка і Володимира на цей злочин. Знайти виправдання йому важко. Адже недоторканість послів за всіх часів і у всіх народів вважалася священною.

Незважаючи на цей ганебний випадок, авторитет Володимира Мономаха зростав з кожним роком. Він був єдиним серед князів кінця XI – першої половини XII ст., хто постійно перемагав половецьких ханів. Будучи талановитим полководцем, добре розумів стратегічні вигоди, що їх давала блискавичність рейду, удар у вразливе місце ворога, несподіваність обхідного маневру. Як і всі інші кочовики, половці впадали в паніку, коли ворог заходив у тил, і кидалися безладно тікати. Мономах спирався на важкоозброєну кінноту, що швидко долала, збивала на землю легкоозброєних, малодисциплінованих половців, які сиділи на малих, хоч і прудких, але слабосилих конях. У 1103, 1107, 1109, 1111 рр. він організував спільні походи руських князів проти половців, завдавши їм низку поразок, після яких вони надовго припинили напади на руські землі.

Поступово в суспільній свідомості Русі вкоренилася думка, що скромний, здавалось би, переяславський князь є, по суті, першим у державі.

Вбачаючи причини сварок між князями у недосконалій системі спадковості, залишеній після Ярослава Мудрого, Мономах знайшов вихід у реформуванні цієї системи. Він був одним із ініціаторів скликання Любецького з'їзду князів 1097 р. «Що губимо Руську землю? – говорив він. – Половці нашу землю розорюють і раді, що між нами точаться війни». У результаті було вирішено, що Русь залишається спільним володінням роду Рюриковичів, а за кожною з гілок династії закріплюються свої спадкові володіння, які мають переходити від батька до старшого сина. Новий порядок володіння землями було визначено таким чином: «Хай кожен володіє вотчиною своєю: Святополк – Києвом, Ізяславою (вотчиною), Володимир Мономах – Всеволодовою (Переяславлем і Ростово-Суздальською землею), Давид, Олег і Ярослав (чернігівські) – Святославою (Чернігівське князівство)...». Так офіційно на Русі було закріплено удільну систему. Лише київський стіл успадковувався за старим принципом: від брата до брата. Київський князь вважався старшим серед інших князів, він розглядав їхні суперечки, організовував спільні військові походи на ворогів. У наступні роки відбулося ще кілька князівських з'їздів. На Витичівському у 1100 р. було засуджено Давида Ігоровича, князя Володимир-Волинського, який порушив мир між Рюриковичами, осліпивши Василька Тербовлянського. Його позбавили Волинського князівства, і він закінчив свої дні дрібним удільним князем у Дорогобужі. З'їзд 1101 р. на Золотчі під Києвом стосувався відносин руських князівств з половцями, а напередодні великого походу в половецький степ 1103 р. відбувся з'їзд князів біля Долобського озера. Хоча ці з'їзди відіграли позитивну роль в організації відсічі кочовим ордам, вони не усунули всіх суперечностей, не припинили князівських усобиць.

У квітні 1113 р. Святополк Ізяславич помер. Більшість населення країни, а особливо кияни, не любили великого князя, який оточив себе жадібними прислужниками і протегував лихварям. Смерть його спричинила стихійне повстання у Києві. Повсталі громили будинки багатіїв і лавки заможних купців, грабували садиби лихварів. Чотири дні вирувала народна стихія. Налякана міська верхівка й боярство ублагали Володимира Мономаха стати київським князем. Йому вдалося втихомирити повсталіх. Але черговість успадкування знову було порушено: адже, згідно з принципом старшинства, київським князем мав стати старший із синів Святослава Ярославича, і лише потім наставала черга Володимира Всеволодовича. У подальшому цей «збій» призвів до тривалої і жорсткої боротьби за Київ між двома гілками Рюриковичів – старшими Ольговичами (нащадками Олега Гориславича) і молодшими – Мономашичами.

А поки шістдесятирічний Володимир Мономах посів київський стіл. Першим його заходом стало реформування соціального законодавства.

Його «Устав» суттєво доповнював «Руську правду», значно обмежуючи сваволю місцевої адміністрації та лихварів. Він установив єдиний процент на взяті у позику гроші, обмежував використання рабської праці й джерела її поповнення. У роки його правління на Русі панували порядок і спокій. Дотримуючись рішень **Любецького з'їзду щодо вотчинного володіння**, Володимир таки зумів утримати всіх інших князів у покорі, швидко й жорстоко придушуючи найменші спроби внести розбрат чи вийти з-під його влади. Таким чином він зумів відновити політичну єдність руських земель.

За Володимира Всеволодовича **зріс і міжнародний авторитет Русі**, його ім'я було добре відоме у середньовічній Європі. Сам Мономах ще на початку 1070-х років одружився з принцесою Гітою, дочкою англійського короля Гарольда Годвінсона, що загинув у битві з норманами Вільгельма Завойовника у 1066 р. при Гастингсі. Його сестра Євпраксія Всеволодівна, відома під іменем Адельгейда, була дружиною німецького імператора Генріха IV. Старший син Мстислав одружився зі шведською принцесою Христиною; син Юрій (Долгорукий) – з дочкою половецького хана; донька Марія вийшла заміж за сина візантійського імператора Романа IV Діогена Леона; інша донька Євфімія стала другою дружиною угорського короля Кальмана. Саме з іменем Мономаха пов'язана легенда про появу на Русі царських регалій, які він отримав від свого діда, візантійського імператора. У період утворення Московського царства легенда про успадкування Мономахом корони («шапки Мономаха») із Візантії слугувала чудовою опорою ідеї про Москву як третій Рим, спадкоємицю Першого Рима, центра античної цивілізації, і Другого Рима – Константинополя, центра православного християнства. Успадкування царської влади від візантійських імператорів найкраще можна було уособити фігурою Мономаха, онука «василевса ромеїв» (до того ж його християнське ім'я Василій, тобто царський).

Володимир Мономах був **людиною широко освіченою**, піклувався про розвиток давньоруської культури, зокрема історії та літератури. Несторова «Повість временних літ» привернула пильну увагу князя. Він належним чином оцінив твір, але його не задовольнила ідейна платформа. Тому він доручив переробку відомостей Несторова спочатку видубицькому ігуменові Сильвестру, а потім своєму синові – князю Мстиславу, завдяки чому з'явилися друга і третя редакції цього твору. Багато часу князь Володимир проводив за книгами і навіть сам міг яскраво й образно писати. Його перу належать «Лист до Олега Святославича», «Перелік шляхів», молитва та знамените «Повчання», у якому старий вже князь гортає сторінки свого життя, описує походи і війни, не приховує негарних вчинків, яких припустився на життєвому шляху. У «Повчанні» він звертається до своїх дітей: «Передусім задля Бога і душі своєї страх майте Божий у серці своєму і милостиню подавайте, це ж є початок всякого добра.

Більше всього убогих не забувайте, але, наскільки зможете, по силах турбуйтеся про сироту і вдову виправдовуйте самі, а не давайте сильним губити людину. Ані правого, ані винуватого не вбивайте і не наказуйте вбити його; якщо і заслуговує на смерть, то не губіть жодної християнської душі.

Що умієте хорошого, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, – як батько мій, дома сидючи, знав п'ять мов, від того і честь мав від інших країн... Добро ж творячи, не лінуйтеся ні на що хороше, насамперед до церкви: хай не застане вас сонце у ліжку.

Що належало робити отрокові (молодшому дружиннику) моєму, то сам робив – на війні і на полюванні, вночі і вдень, в спеку і в холод, не даючи собі спокою. Сам робив, що було потрібно; весь розпорядок дома у себе також сам встановлював.

Також і бідного смерда, й убогу вдову не давав образити сильним і за церковним порядком і службою сам стежив.

Смерті, діти, не бійтесь, ані війни, ані звіра, справу виконуйте чоловічу, як вам Бог пошле».

Володимир Мономах помер 19 травня 1125 р. Його смерть ознаменувала завершення цілої епохи в історії Давньої Русі. Йому вдалося погасити пожар князівських усобиць, зміцнити Русь, домогтися стабілізації русько-половецьких відносин. Через кілька років по смерті Мономаха ранньофеодальна централізована монархія втратила колишню цілісність і остаточно розпалася на кілька десятків незалежних князівств. Міжкнязівські чвари, що спалахнули з новою силою, надали змоги половецьким ханам перехопити воєнну ініціативу. І вже ніколи Русі не судилося здобути таких славних перемог над Половецьким степом, як тоді, коли на чолі руського війська стояв великий полководець, захисник рідної землі Володимир Всеволодович Мономах.

4. Данило Галицький (1201–1264) – князь Галицько-Волинського князівства, дипломат і полководець (1238–1264)

Видатний політичний діяч, мудрий дипломат і полководець, будівничий і піклувальник рідної землі – таким залишився Данило Романович Галицький в історії нашого народу.

У другу половину XII ст. Давньоруська держава, монархія одноосібна, перетворюється на монархію федеративну, своєрідний союз князівств. Галицька земля була першою, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Згідно з умовами Люблінського з'їзду 1097 р. Галичина закріпилася за Ростиславичами – правнуками Ярослава Мудрого. Найвидатнішими представниками цієї Династії були Володимирко Володаревич (1124–1153), який у 1144 р. об'єднав усі галицькі землі в єдине князівство, та Ярослав Осмомисл

(1153–1187), за правління якого Галицьке князівство стало наймогутнішим у Південно-Західній Русі. Волинська земля, що розташовувалася по сусідству, тривалий час не мала власної князівської династії: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або на володимирському столі перебували київські ставленики. Лише в середині XII ст. Волинь закріплюється за родом Мономашичів. У **1199 р. волинський князь Роман Мстиславич** – один з найпомітніших діячів того часу – об'єднав під своєю владою два уділи: галицький та волинський, створивши таким чином **єдине Галицько-Волинське князівство**. Водночас він здобув Київ (1202), де посадив залежного від себе князя. Об'єднавши майже всю Південно-Західну Русь, Роман створив могутню державу, проте вона трималася лише на силі його авторитету. Смерть Романа Мстиславича у 1205 р. не лише перервала його об'єднувальну діяльність на півдні Русі, а й спричинила кризу престолонаслідування у Галичі.

Слід зазначити, що Галицька земля славилася родючими землями і природними багатствами. Тут раніше, ніж в інших руських землях, виникло боярське землеволодіння. Формувалося воно не з князівської дружини, а з родоплемінної знаті, котра свої маєтки отримувала шляхом привласнення общинних земель. У її руках перебували соляні промисли, які мали велике господарське значення, а відтак і торгові шляхи, що проходили територією Галицько-Волинської землі. Економічно незалежне, сильне боярство намагалося впливати й на державне життя, тому однією з особливостей історії Галицького князівства була боротьба князів з місцевим боярством, яка іноді набирала жорсткого і непримиримого характеру. Роману вдалося на деякий час приборкати боярську верхівку, та після його смерті вона знову підвела голову.

Формально спадкоємцем Романа був його син Данило, але йому було всього лише чотири роки і, звичайно, він не міг відстояти свої права. Крім того, на Галич стали претендувати і нащадки чернігово-сіверських Рюриковичів – сини Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім». В умовах боярського заколоту вдова Романа, княгиня Анна, разом з синами Данилом та дворічним Васильком тікає у рідний Володимир-Волинський. Проте галицьким боярам і цього здалося замало, вони споряджають до Володимира посольство, яке вимагає видачі Романовичів і передачі міста в руки братів Ігоревичів. Зміна настроїв у волинському суспільстві стала сигналом для вдови Романа: порадившись з небагатьма відданими їй боярами, вона вирішує тікати з міста. Іпатіївський літопис розповідає, що втеча відбувалася вночі, спочатку покинули місто боярин Мирослав (за однією з версій – брат княгині Анни) з Данилом. Він взяв Данила на руки, вкрив покривалом і пройшов непомітно через міські ворота. А княгиня з Васильком тікала через підземний хід, який вів із міста. Далі вони прямують до Кракова, де їх прийняв польський князь Лешко Білий. Згодом Данила було відіслано до угорського короля Андрія II, який планував одружити його зі своєю дочкою, щоб закріпити Галицьку землю за Угорщиною.

У 1211 р. Данило зумів повернути собі галицький стіл за допомогою угорців. Здавалося, що цьому раді були і галицькі бояри. Урочистий акт інтронізації десятирічного Данила відбувся в церкві Св. Богородиці. Проте новий конфлікт не забарився. Щоб мати необмежений вплив на малолітнього князя, група бояр на чолі з боярином Володиславом Кормильчичем вислала із Галича княгиню Анну. За неї вступився угорський король Андрій II і навіть змусив бояр присягнути їй. Але щойно відійшли угорські війська, як галичани відступилися від своєї присяги. Княгиня з синами змушена тікати із Галича. Їх знову чекає життя у вигнанні, спочатку при угорському дворі, потім у Кракові. Водночас Лешко Білий укладає союз з угорським королем, метою якого було оволодіння багатим галицько-волинським краєм. Вони навіть поділили сфери впливу: Галичина потрапила до «зони» Угорщини, а Волинь – Польщі. Романовичі фактично стали «розмінною монетою» європейських країн у грі за Південно-Західну Русь. Княгині з синами довелося задовольнитися лише Кам'янцем, Перемишлем. Саме звідси поступово поширювалася влада Романовичів над усією Волинською землею.

У Галичині в цей час влада переходила із рук в руки. У 1213 р. галицькі бояри проголосили князем провідника боярства Володислава Кормильчича. Це був єдиний випадок в історії Русі, коли князівський стіл посіла людина з-поза династії Рюриковичів. Таке брутальне порушення норм середньовічного права фактично спровокувало втручання сусідніх країн у справи Західної Русі. У 1214 р. Галичину окупує угорські війська, галицьким князем стає п'ятирічний угорський королевич Коломан, пізніше королевич Андрій. У 1219 р. бояри запросили на престол новгородського князя Мстислава Удатного (1219–1228), який за допомогою повсталих галичан вигнав загарбників з міста.

Цього часу Данилові виповнилося 18 років, він став дорослою, самостійною, досвідченою людиною, про що не раз свідчить галицький літописець. Його мати Анна пішла до монастиря. Усвідомлюючи, що час його ще не настав, він спокійно сприймає княжіння Мстислава в Галичі. Більше того, одружується на його дочці Анні, сподіваючись знайти в тесті доброго союзника. Але розрахунок виявився неправильним. Дуже швидко Мстислав став «незрадним зряддям» у руках боярської знаті і допомоги від нього чекати було марно. Данило міг розраховувати лише на себе. Разом з братом він починає прибирати до рук волинську вотчину свого батька, пориває стосунки з польським князем Лешком. Галицький літописець з гордістю повідомляє: «Поїхав разом з братом і захопив Берестя, Угровськ, Верещин, Стовп'я, Комів і всі окраїни» Волині з боку Польщі. Романовичам вдалося об'єднати розпорошені волинські землі в єдине князівство. У 1223 р. Данило відзначився у битві з монголами на р. Калка, виявив себе мужнім і хоробрим воїном, умілим полководцем. Молодий князь виніс повчальні уроки з поразки на Калці, де вперше зіткнувся зі страшним

ворогом, й переконався, що його можна подолати, лише об'єднавши сили всіх руських князівств. Можливо, з цього моменту першочерговим завданням для Данила стає об'єднання галицької землі з волинською. Однією з перепон на цьому шляху був галицький князь Мстислав Удатний. Ще у 1221 р. він уклав союз з угорським королем Андрієм II, а у 1227 р. одружив свою дочку з молодшим угорським королевичем Андрієм, на користь якого зрікся галицького столу. Під тиском бояр він покірливо вирушає до невеличкого містечка Торчеськ на півдні Київської землі. А Галич знову потрапляє в залежність до Угорщини.

Тим часом Данило набирає сили. Зосередивши у своїх руках економічну і воєнну міць волинського краю та реформувавши військо, замість боярської дружини організовує піші полки з міщан і селян й розпочинає наступ на Галицьку землю. У 1230 р. йому вдалося вигнати королевича Андрія і посісти галицькій стіл. Це призвело до нової війни з Угорщиною. У результаті переможного походу Андрія II 1231 р. у Галичі знову почав князувати його син. Галицький літописець повідомляє, що протягом цього року бояри двічі намагалися вчинити замах на життя Данила. Спершу вирішили вбити князя за допомогою вогню: запросити на засідання думи, потім закрити в приміщенні і підпалити його. Але на заваді став брат Данила Василько, який несподівано вийшов з приміщення і побачив підозрілі приготування. Вдруге – під час бенкету в одній із приміських боярських садиб. Про змову дізнався найближчий соратник Данила тисяцький Дем'ян і попередив князя. У 1234 р. Данило організував другий похід на Галич, і угорський королевич помер під час облоги від голоду. Проте і цього разу правління Данила було недовгим. До боротьби включився син чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростислав. Лише у 1238 р., користуючись тим, що Ростислав перебував у Литві, Данилові вдалося остаточно закріпитися в Галичі. Цього ж року він відвоював у тевтонських рицарів м. Дорогочин і припинив їхнє подальше просування на південноруські терени. У 1239 р. Данило заволодів Києвом. Прогнавши смоленського князя Ростислава, він доручає столицю своєму намісникові боярину Дмитру. Саме на Дмитра і ліг весь тягар героїчної, але невдалої оборони міста від монголо-татар.

На початку 1241 р., вже завоювавши майже всю Русь (1237–1240) та зруйнувавши Київ (грудень 1240), орди Батия вдерлися в Галичину і на Волинь. Данило, залишивши свої землі, перебував у Польщі та Угорщині, шукаючи там допомоги проти завойовників. Повернувшись на рідні землі після відходу монголо-татар, він застав згарища і руїни. Водночас Данило вкотре зіткнувся із свавіллям галицьких бояр. Скориставшись з відсутності князя, вони знову запросили на престол Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля Бели IV. Вирішальна битва відбулася 17 серпня 1245 р. біля галицького міста Ярослав. Данило вцент розгромив Ростислава разом із військом його союзників – угорців і поляків –

та дружинами бунтівного галицького боярства. Ростислав із залишками війська втік до Угорщини, де і залишився до кінця своїх днів, а полонених бояр було страчено. У результаті було зламано опір боярської опозиції та остаточно завершено виснажливу, майже сорокарічну боротьбу за спадщину Романа Мстиславича. Ярославська битва також на ціле століття зупинила експансію Польщі та Угорщини на руські землі. Здавалося, що владі галицького князя вже нічого не загрожувало. Але могутній галицький володар змушений був їхати на поклін до хана Батия і визнати васальну залежність від Золотої Орди (1246). Данило зобов'язувався періодично надавати татарам допоміжні військові підрозділи в їхніх походах на Угорщину, Польщу, Литву, сплачувати річну данину, віддавати певні ознаки пошани ханові, який був суддею у міжкнязівських суперечках. Зате фактично Галицько-Волинське князівство зберегло незалежність у внутрішній та зовнішній політиці.

Насамперед Данило береться за відбудову своєї держави. Її столицю було перенесено зі зруйнованого Галича до Холма, неприступної фортеці, збудованої в 30-х роках XIII ст. Водночас велося оборонне будівництво в інших містах, укріплювалися кордони. У 1256 р. Данило заклав місто Львів, яке назвав на честь свого сина Лева. Загалом, згідно з літописом, за його правління було засновано майже 70 міст, у яких будувалися пишні палаци та храми.

Прагнучи звільнитися від завойовників, Данило Галицький намагається об'єднати всі сили для боротьби з Ордою. З цією метою дипломатичні відносини скріплювалися шлюбними: його син Лев одружився з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією, другий син – Шварн – з дочкою литовського князя Міндовга, а Роман – з племінницею австрійського герцога Фрідріха II Гертрудою, спадкоємицею австрійського престолу (намагання Данила утвердити сина на австрійському престолі зазнали невдачі). Доньки Данила вийшли заміж за мазовецького князя Земовита та за володимирського князя Андрія Ярославича (брат Олександра Невського). Водночас сам Данило взяв другий шлюб – з дочкою литовського князя Міндовга, а брат Данила Василько одружився, також удруге, з дочкою польського князя Лешка V Білого. Однак до очікуваних результатів ці зовнішньополітичні кроки не привели. Західні країни побоювалися вступати у боротьбу з монголо-татарами. Що ж до Андрія Ярославича, то він після того, як у 1252 р. ординці надіслали проти нього каральну експедицію, втратив свій стіл і втік до Швеції.

Ще однією спробою Данила Романовича створити антиординську коаліцію були його перемови з папою Інокентієм IV, який мав значний вплив на європейські країни. Зацікавлений у поширенні католицизму і свого політичного впливу у Східній Європі, понтифік пропонує галицькому володарю королівський титул. Це йому нічого не коштувало, а від тієї коронації можна було здобути чималі вигоди. Перемовини тяглися

довго і важко. Головним їхнім змістом було питання воєнної допомоги проти Орди та передача південноруських земель під юрисдикцію римської церкви. Папа виступав з ідеєю не активної боротьби, а лише формування оборонного фронту для захисту Західної Європи від ординських набігів. А Данило твердо дотримувався головної умови своєї коронації: організації хрестового походу проти монголо-татар. Тоді у 1253 р. Інокентій IV оголосив хрестовий похід, закликавши взяти в ньому участь християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії. Це справило потрібне враження на Данила. Коронація відбулася восени 1253 р. у волинському місті Дорогочин, де князь перебував під час одного з походів. Що ж до питання унії, то папу було визнано духовним пастирем руської церкви, але водночас підтверджено непорушність православного обряду і церковних прав. У майбутньому обидві сторони не виконали умов угоди: сусідні країни поринули у власні справи і зовсім не думали про хрестовий похід, а король Данило не впустив у свої володіння католицьких місіонерів, ченців та священників, не зробивши навіть мінімальних поступок у справах церкви.

І знову Данило Романович мусив розраховувати на власні сили. Протягом 1254–1255 рр. він не раз завдавав поразки загонам ординського представника на Правобережжі хана Куремсі. Той навіть почав боятися Данила й уникати сутичок з русичами. Але ситуація змінилася, коли Куремсі у 1258 р. замінив досвідчений полководець Бурундай. Данило змушений був покоритися Орді і взяти участь в їхньому поході на Польщу та Литву, тим самим розірвавши з останніми союзницькі відносини. У 1259 р. брати Романовичі мусили зруйнувати побудовані ними укріплення галицьких і волинських фортець. Лише Холм зберіг фортифікації. Там же провів останні роки життя Данило Романович Галицький. Він помер у 1264 р., так і не завершивши справу свого життя – звільнення батьківщини від монголо-татарських поневолювачів. «Король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим, він побудував багато міст, і церкви поставив, і прикрасив їх, дуже любив свого брата Василька. Цей Данило був другим Соломоном», – так характеризує князя Іпатіївський літопис.

Сучасники високо оцінюють державну діяльність Данила Галицького. Він зумів в умовах складного зовнішнього оточення, монголо-татарської навали не лише зберегти централізоване Галицько-Волинське князівство (згодом королівство), а й перетворити його на міцну й велику державу, з якою рахувалися на Заході й на Сході. Саме держава Данила Галицького ще ціле століття продовжувала державницькі та культурні традиції Києва на півдні Русі. Ця держава проіснувала до середини XIV ст., коли остаточно втратила свою незалежність і потрапила під контроль Польщі та Литви.

ЛЕКЦІЯ 2

ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

План:

1. Дмитро Вишневецький (?–1563) – князь, засновник Запорозької Січі.
2. Костянтин Острозький (1526 або 1528–1608) – просвітитель, меценат, воєвода київський.
3. Петро Сагайдачний (бл. 1570–1622) – гетьман українського реєстрового козацтва.
4. Петро Могила (1574 або 1596–1647) – церковний і освітній діяч, письменник, митрополит Київський і Галицький, засновник Києво-Могилянської академії.

1. Дмитро (Байда) Вишневецький (?–1563) – князь, засновник Запорозької Січі

Український політичний та військовий діяч, один з організаторів запорозького козацтва, перший козацький гетьман (1552–1563) та засновник Запорозької Січі.

Славетний Байда походив з князівського роду Вишневецьких. Його предками були литовські князі з династії Гедиміновичів, а прадідом по матері – знаменитий волинський князь К. Острозький. За своє порівняно коротке життя Байда Вишневецький встиг послужити і польському королю, і турецькому султанові, і руському царю Івану Грозному. Але найбільше Байда мріяв здобути свободу для отчого краю. Мабуть, першим із середньовічних політичних діячів він висунув і обстоював ідею розгрому Ногайської орди для оволодіння Чорноморським узбережжям. Першу спробу, досить вдалу, Вишневецький зробив, коли разом з козацькими отаманами здійснив похід по Нижньому Дніпру на татарсько-турецькі міста Іслам-Кермен (поблизу сучасної Каховки), Кизи-Кермен (на місці сучасного м. Берислав Херсонської обл.) та Очаків.

З 1540 р. Вишневецький обіймав посаду старости Канівського і Черкаського, спираючись у своїй боротьбі з набігами кримських татар на реєстрове та запорозьке козацтво. У 1553 р. побував у Туреччині з метою визволення свого дядька – князя Ф. Вишневецького. У 1554 р. польський король Сигізмунд II Август призначив Д. Вишневецького стражником на острові Хортиця за дніпровими порогами. Уже у 1555 р. там розпочалося зведення дерев'яно-земляного укріплення – фортеці, з якої козаки на чолі з Вишневецьким здійснили низку походів проти Османської імперії та Кримського ханства, насамперед – на турецьку й татарську фортеці Очаків та Іслам-Кермен.

У 1556 р. Вишневецький відправив до Москви два посольства з метою розширення антиосманської коаліції. Того ж року загопи Вишневецького двічі відбивали турецькі напади на Хортицьку фортецю. У 1557 р. кримський хан Девлет-Гірей I вчинив новий похід на Січ, зібравши кримських та ногайських татар, турецькі і молдовські війська (Молдова на той час була васалом Османської імперії). Після 24-денної облоги татарами Хортицького замку Вишневецький змушений був відступити на Монастирський острів (нині в межах м. Дніпра). Оскільки польський уряд не подав обіцяної допомоги, Вишневецький перейшов на службу до російського царя Івана IV Грозного і брав участь в обороні кордонів Російської держави від набігів татар-ординців. У 1558 р. Вишневецький спільно з російським військом здійснив похід проти турків, наступного року двічі ходив під турецьку фортецю Азов, воював у пониззі Дону, під Керчу. Після того як Російська держава вступила у Лівонську війну (1558–1583), дії російських військ у Північному Причорномор'ї стали менш активними, тож Вишневецький діяв у цьому регіоні фактично сам.

У 1562 р. він прибув з посольством до Москви, щоб схилити царя Івана IV до продовження антиосманської боротьби, але, не досягнувши мети, повернувся у підданство до польського короля Сигізмунда II. У 1563 р. Вишневецький разом з польським магнатом А. Лаським здійснив похід на Молдову, де водночас відбувалася боярська міжусобиця, з метою здобути молдовський престол. Під час однієї з битв військо Вишневецького було розбите, а сам він потрапив у полон і був привезений до Стамбула. Там гетьман відмовився перейти на турецьку службу і був страчений разом зі шляхтичем П'ясецьким.

Героїчна смерть Вишневецького оспівана в народній думі про козака Байду. Ця подія була також зафіксована у низці історичних хронік та інших джерел. Пізніше постать славетного Байди привертала увагу багатьох діячів української культури. Зокрема свою п'єсу присвятив йому П. Куліш.

Деякі історики вважають Вишневецького засновником першої Запорозької Січі на острові Мала Хортиця, розташованому поблизу сучасного міста Запоріжжя. У наші дні українські археологи розпочали пошук «городка» Вишневецького, спорудженого козаками у середині XVI ст. Це була досить потужна фортеця, оточена оборонним ровом та валом з гостроколом. Точки зору дослідників з приводу місця розташування цього укріплення розбіглися, адже досьгодні збереглися біля Запоріжжя два острови, що мають однакову назву Хортиця: Мала (нині о. Байда) та Велика. Дискутуючи з опонентами, дехто з науковців посилається на свідчення мандрівника Е. Лясоти, котрий у своїх подорожніх щоденниках записав, що у 1594 р., пливучи Дніпром, бачив руїни замку Вишневецького на Малій Хортиці. Те ж саме стверджує і польський хроніст М. Бельський: Вишневецький мешкав на Малій Хортиці. Здавалося б, зрозуміло, де слід шукати укріплення. Проте Лясота

міг помилятися, адже археологічні розкопки, проведені на Малій Хортиці у 1968 р., переконливих слідів фортеці козацьких часів не виявили. Та археологи не втрачають надії рано чи пізно розшукати легендарний хортицький «городок» Вишневецького.

2. Костянтин-Василь Острозький (1526–1608) – просвітитель, меценат, воєвода київський

Український князь, найбільший після короля землевласник у Польщі та Литві, володимирський староста (з 1550), київський воєвода (з 1559), коронний сенатор (після 1596). Упродовж майже 50 років відігравав значну роль у політичному, культурному та освітньому житті України. Захисник інтересів православної церкви і українських національних традицій, прихильник культурно-релігійної автономії українського народу, ініціатор створення європейської антитурецької ліги, борець з Брестською унією. Засновник Острозької школи і друкарні. За його підтримки надруковано першу повну Біблію церковнослов'янською мовою.

Князь Костянтин-Василь Острозький походив зі славетної шляхетської родини. Його пращури ввійшли до історії як хоробрі воїни і щедрі меценати та опікуни православних церков. Засновником роду Острозьких вважається князь Данило (пом. у 1386) з династії давньоруських туровських та пінських князів Мономаховичів – нащадків Романа і Данила Галицьких. У місті Острог (нині Рівненської обл.) він спорудив родинну резиденцію. Данило Острозький уславився як щедрий меценат православних церков і монастирів та переможець війська польського короля Казимира.

Сина князя Костянтина Івановича, Костянтина-Василя, сучасники називали «некоронованим королем України», одним з наймогутніших магнатів, якому належали третина Волині та великі маєтності у Галичині, на Поділлі, Київщині, Черкащині, в Лівобережній Україні – загалом 25 міст, 10 містечок, 670 сіл. Як і батько, Острозький був хоробрим і успішним полководцем.

Народився Острозький у білоруському місті Туров. При хрещенні був наречений Василем, однак на честь батька називав себе Костянтином. Бачачи занепад православної церкви, Острозький прагнув її посилення шляхом об'єднання з католицькою церквою, проте не на засадах підкорення першої другій. Князь мав одностайних і великий авторитет в колах української шляхти, міщан, вищого духовенства. На соборі 1593 р., де обговорювалися питання створення уніатської церкви, Острозький надіслав власні «артикули» – умови, на яких могли об'єднатися українська православна церква з католицькою: 1) збереження обряду; 2) заборона католикам забирати православні церкви; 3) заборона переходити на латинський богослужбний обряд; 4) повідомлення у справі унії

патріархів, володарів інших православних країн – Москви та Молдови; 5) поліпшення внутрішніх справ православної церкви; 6) зрівняння у правах православного духовенства з католицьким та 7) відкриття шкіл для православного духовенства. Проте ці «артикули» на соборі проголошено не було. Коли князь Острозький дізнався, що переговори про створення уніатської церкви вищі ієрархи ведуть таємно від українського суспільства, він був дуже обурений і попередив, що від того часу боротиметься проти унії усіма силами. Під час церковного собору у Бресті 1596 р. князь Острозький був запрошений на засідання православних ієрархів, які вирішили радитись окремо від католицького духовенства. На проголошення унії Православний Брестський собор відповів протестом. Князь Острозький мусив підписати унію тільки під загрозою позбавлення маєтностей. До обрання нових єпископів керівництво православною церквою було доручено двом духовним та одній світській особі – князю Острозькому, настільки великим був його авторитет.

Усі останні роки свого життя князь присвятив боротьбі з унією. Шукаючи сильних союзників, він звернувся по допомогу до протестантів-кальвіністів. Проте співпраця цих двох конфесій не відбулася через супротив православного духовенства.

Князь Острозький уславився і як меценат. У 1572 р. за його сприяння була заснована школа у рідному Турові, у 1577 р. – у Володимирі-Волинському, наприкінці 1570-х років – у Слуцьку та Острозі. **Остання ввійшла до історії як Острозька академія** – перший у Східній Європі вищий навчальний заклад, де викладали граматику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, музику, астрономію, уперше в українському шкільництві – латину та грецьку. Приводом до створення цього навчального закладу стало бажання князя видати повний переклад церковнослов'янською мовою тексту Біблії, якого тоді не мав жодний з православних народів і на який можна було б посилатися під час полеміки з католиками та протестантами. Острозький на власні кошти спорядив своїх довірених осіб до книгосховищ різних країн розшукувати грецькі і слов'янські переклади окремих частин Священного писання. **У 1581 р. така Біблія** побачила світ, що стало видатною подією в історії української культури. «Острозька Біблія» впродовж 170 років була найбільш шанованою у слов'янських православних народів книгою.

З інших видань, надрукованих в Острозі, слід зазначити «**Буквар**» (1578), «Новий завіт» (1580), «Хронологію» (1581) – перший у кириличному друкарстві віршований календар найважливіших церковних подій, написаний староукраїнською мовою.

Організація величезної роботи над текстами Біблії, які перекладалися з грецької мови, вимагала високоосвічених вчених («мужів, в божественній писанні майстерних, в грецькій і латинській мовах, також і в руській»), яких Острозький зібрав при своєму дворі, а після видання Біблії у 1576 р. вирішив зробити викладачами заснованої в Острозі вищої школи.

Серед них був і Іван Федоров-Москвитін (більше відомий як Іван Федоров) – перший російський книгодрукар. За 47 років свого існування Острозька академія виховала чимало славетних діячів, серед яких – **гетьман П. Сагайдачний**, митрополит київський І. Борецький та ін. Найбільш здібних вихованців князь своїм коштом надсилав до європейських університетів для продовження навчання.

На жаль, Костянтин Костянтинович став останнім з родини волинських князів Острозьких – поборників православної віри. Його діти прийняли католицизм і виховувалися у латинсько-польському дусі. За їх панування в Острозі поступово занепала і зрештою припинила своє існування славетна Академія.

3. Петро Сагайдачний (1570–1622) – гетьман українського реєстрового козацтва

Видатний політичний та військовий діяч, захисник православної церкви від утисків, опікун київського Богоявленського братства та школи.

Петро Конашевич (Кононович) Сагайдачний походив з небагатої шляхетської родини і мав власний герб із зображенням сайдака для стріл, або ж – сагайдака. Родинними маєтностями його батьків було село на Львівщині.

Початкову освіту майбутній гетьман здобув в Острозькій академії. Десь наприкінці XVI ст. майбутній гетьман переїхав до Києва, де вчителював у родині дуже багатого і впливового київського підвоєводи (заступника воєводи) Я. Аксака. На початку XVII ст. з невідомих причин Сагайдачний подався на Січ. Можливо, приводом для цього стала якась особиста драма. Під орудою гетьмана С. Кішки він брав участь у походах на Молдову і Лівонію. Уже у 1605 р. Сагайдачний згадується у документах як кошовий отаман.

Очоливши Військо Запорозьке, Сагайдачний провів ґрунтовну реформу козацтва, перетворивши окремі озброєні ватаги на регулярне військо із суворою дисципліною. Усе військо було поділене на полки, а на час морських походів запроваджено «сухий закон», який передбачав за вживання алкогольних напоїв смертну кару.

Гетьман уславився своїми морськими походами на Крим та Туреччину. Ані до, ані після Сагайдачного (хіба що за часів кошового отамана І. Сірка) козацтво не мало таких воєнних успіхів.

Під тиском турецького уряду Польща поставила Сагайдачному вимогу припинити напади на Османську імперію й обмежити кількість реєстрових козаків: виписати з нього «ремесників», війтів, купців, шинкарів, бурмістрів, кравців.

У 1618 р. польський уряд звернувся до гетьмана реєстрового козацтва Сагайдачного з проханням допомогти королевицу Володиславу

у його поході на Москву з метою посісти російський престол. Сагайдачний пристав на цю пропозицію і невдовзі з 20 тисячами козаків узяв приступом російські міста Лівни та Єлець, розбивши московське ополчення на чолі з князями Пожарським та Волконським та фактично врятувавши королевича від розгрому. **Повернувшись з московського походу, Сагайдачний став фактично гетьманом усього українського козацтва.**

Значення Сагайдачного полягало не лише у визначній військовій діяльності: він першим з козацьких гетьманів поєднав інтереси найактивніших груп української громади – козацтва, міщанства і духовенства. Сагайдачний також першим з гетьманів поширив свою діяльність на Київ, який знову став політичним осередком нової України.

Водночас у Києві в центрі гуртка освічених людей став архімандрит Києво-Печерського монастиря Є. Плетенецький, довкола якого зосередилися кращі наукові і літературні сили: П. Беринда, З. Копистенський, Л. Зизаній, И. Борецький. **З цим гуртком пов'язане заснування 1615 р. київського православного братства**, до якого «вписалися» духовенство з «печерського гуртка», міщанство, шляхта. **У 1616 р. вписався до нього з усім Військом Запорозьким і гетьман П. Сагайдачний.** Таким чином, в українській православній церкві з'явилися власні лицарі – оборонці від утисків католицизму та уніатства.

У середовищі української інтелігенції зародився план врятування православної церкви. Після Берестейської унії майже всі єпископи перейшли в унію, а М. Копистенський та Г. Балабан померли. Нестача єпископів становила для православних великі труднощі. Кандидатам на священників доводилося їздити на висвячення за 500–600 км. Ворожнеча між православними та уніатами була обопільна. Навіть уніатські митрополити І. Потій та І. Вельямін-Рутський не могли вступити на свою київську кафедру через протидію козацтва. Польський уряд не підтримував ані православних, ані уніатів, потребуючи допомоги козаків для війни з Москвою, натомість обіцяв «православним людям грецької віри» спокій, свободу богослужінь. Але це не принесло заспокоєння.

За таких умов Сагайдачний та київські вищі верстви дійшли висновку, що лише вони самі можуть поновити православну ієрархію. У 1620 р. Сагайдачний переконав єрусалимського патріарха Феофана, що повертався з Москви, відновити українську православну ієрархію, знищену внаслідок підписання церковної унії. На зворотному шляху до Єрусалима Феофан з Путивля доїхав до Густинського монастиря поблизу Прилук на Полтавщині, де його зустріли козаки Сагайдачного і супроводили до Києва. Для зустрічі високого гостя до міста з'їхалося багато цивільного населення і духовенства. 6 жовтня Феофан освятив на православного митрополита ігумена київського Михайлівського монастиря И. Борецького та шістьох єпископів – на кафедри України та Білорусі. Новим ієрархам було повернено православні церкви, монастирі та маєтності.

Польський уряд формально визнав відновлення української православної церкви, бо потребував допомоги козацького війська у війні з Туреччиною. Адже саме тоді, у 1620 р., османські війська завдали полякам поразки у битві під Цецорою в Молдові. У своєму маніфесті 1621 р. нові православні владики вітали козаків, називаючи їх заступниками «народу руського». Проте призначення православних ієрархів без згоди польського уряду пізніше стало приводом для того, щоб уніатське духовенство оголосило митрополита та єпископів освяченими незаконно.

У 1620 р. Сагайдачний як керманич українських вояків був запрошений до Варшави на сейм, де виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата. Він домогся від уряду Речі Посполитої задоволення вимог козаків: 1) скасувати посаду «старшого» над козаками, якого призначав польський уряд; 2) визнання влади обраного козацькою радою гетьмана над усією Україною; 3) скасування постанови сейму щодо обмеження прав козацтва; 4) надання населенню України свободи віросповідання. Тільки на цих вимогах козацтво погоджувалося брати участь у війні на боці Польщі.

Восени 1621 р. під Хотинською фортецею на Поділлі відбулася 5-тижнева війна між польськими та турецькими військами, в якій козаки сміливим наступом врятували польську армію від розгрому. Під час вирішальної битви 28 вересня Сагайдачний потрапив у засідку і був поранений стрілою, яка виявилася отруйною. З нагоди перемоги у Хотинській війні королевич Володислав, що очолював армію, влаштував восьмиденний бенкет і надіслав до козацького табору багато страв, вина та горілки, а особисто Сагайдачному – коштовне шатро з кармазинового сукна. 21 жовтня королевич особисто прибув попрощатися з пораненим Сагайдачним. Побачивши простий віз, вимощений сіном, який призначався для хворого гетьмана, королевич звелів замість нього привезти свій екіпаж та надав власного лікаря. Король Сигізмунд III, високо оцінюючи внесок козаків у здобуття перемоги над Туреччиною.

Останні п'ять місяців свого життя гетьман присвятив внутрішнім справам України. Зокрема він вніс кілька тисяч злотих на оновлення київського Братського монастиря та утримання його школи, надіслав 15 000 червінців братській школі у Львові, залишив гроші іншим українським монастирям, церквам і школам. Після цього уклав заповіт і призначив опікунами свого нерухомого і рухомого майна митрополита Й. Борецького та наступника гетьмана О. Голуба.

Сагайдачний помер 10 квітня 1622 р. Гетьмана поховали з великими почестями у Богоявленському храмі Братського монастиря. На жаль, під час перебудови церкви наприкінці XVII ст. могила славетного гетьмана зникла, місце її розташування нині невідоме.

Коротка доба гетьманування Сагайдачного – шість років – мала велике значення для історії України. Він підніс престиж українського козацтва: відтоді воно виступає на перше місце в суспільстві України і перебирає на себе значення провідної верстви, яке втрачала поволі

українська шляхта, що полонізувалася й переходила у католицизм. Козаки засвідчили себе не лише як оборонці населення України від ворогів, а й як захисники православної церкви. Сагайдачний повернув Києву значення культурного центру, релігійного осередку України, істинного спадкоємця слави давньоруського Києва княжих часів.

4. Петро Могила (1596–1647) – церковний і освітній діяч, письменник, митрополит Київський і Галицький, засновник Києво-Могилянської академії

Петро Симеонович Могила походив з родини господарів (володарів) Молдови і перебував у родинних стосунках з багатьма польськими магнатськими родинами: Потоцькими, Вишневецькими, Корецькими та ін. Рід Могили мав великі маєтності на Поділлі та Київщині.

Унаслідок палацових інтриг батько Могили був отруєний у 1607 р., а сам він з матір'ю, угорською принцесою Маргарет, переїхав до Західної України. Шляхетний і освічений, Могила міг би зробити блискучу світську кар'єру як молдовський воєводич і магнат, проте питанням православної віри у родині приділяли чимало уваги.

Свою кар'єру Могила розпочав у віці 20 років на службі у польського короля Сигізмунда III як ватажок загону вершників, що брали участь у Хотинській війні у складі кавалерійського корпусу коронного гетьмана С. Жолкевського – «першої шаблі Польщі». Останній, хоробрий воїн, після смерті молдовського господаря С. Могили до повноліття його сина Петра був його опікуном.

У 1622 р. Могила уперше приїхав до Києва, де зав'язав дружні стосунки з митрополитом И. Борецьким, який пізніше став його духовним наставником.

У віці 26 років, 1625 р., Могила прийняв схиму і став вченим-богословом, який без останку віддав себе служінню Богу. У 1627 р. Могилу обрали архімандритом Печерського монастиря, і з того часу він брав активну участь у церковних соборах.

Могила очолив православну делегацію, яка мала домагатися легалізації української православної церкви на сеймі Речі Посполитої у 1632 р. при обранні нового короля Володислава IV. Там Могилу було обрано на митрополита київського та галицького. Наступного року патріарх царгородський благословив його, у Львові відбулося посвячення. Однак, Київську митрополичу кафедру на цей час посідав І. Копинський, якого підтримувало запорозьке козацтво. Це був один з православних ієрархів, введених у сан у 1620 р. за сприяння гетьмана П. Сагайдачного. Тому Копинський вважав себе єдиним законним митрополитом і не підкорився рішенню сейму. У відповідь Могила, який вирізнявся рішучим характером, наказав силоміць вивести старого митрополита з його резиденції – київського Михайлівського монастиря до Печерської обителі

і тримати там під домашнім арештом, доки він не зречеться митрополичої кафедри. Після цього Копинському було дозволено повернутися до Михайлівського монастиря, де він був настоятелем. Ворогуючи з Могилою, І. Копинський шкодив його репутації, поширюючи серед православного духовенства чутки про те, що новий митрополит таємно перейшов в унію.

У 1646 р. Могила видав «Требник», що наводить опис служб приватного характеру, зокрема таких, що відрізняються від російських: освячення нової хати, худоби, криниці; молебні з приводу неврожаю, хвороби, подорожі, початку навчання тощо. «Требник», значення якого не зменшилося донині, базувався на величезній кількості звичаїв українського народу, чимало з яких були подібні до звичаїв католицької церкви і не збереглися в інших православних церквах.

Ідейний борець за православну церкву, Могила не гребував жодними, навіть досить жорсткими, методами. Так, ченців, незадоволених його керівництвом як архімандрита Києво-Печерського монастиря, він відправляв на розправу запорожцям, начебто зрадників.

Прагнучи підкреслити споконвічне православ'я Києва, сподіваючись повернути йому роль столиці православного світу, Могила дбав про відродження давніх храмів. Особливо шанував київські церкви, споруджені давньоруським князем Володимиром Святим – хрестителем Русі, що за значенням для церкви прирівнювався до апостолів. Щоб відібрати в уніатських священиків Десятинну церкву, Могила 1636 р. на чолі озброєних челядників захопив храм і після розібрання старої дерев'яної споруди наказав збудувати нову цегляну церкву. Проте цим планам за життя митрополита не судилося завершитися, і Могила у 1646 р. у заповіті призначив на добудову храму 1 000 злотих. Перед початком будівельних робіт він наказав дослідити рештки давньоруської Десятинної церкви, спорудженої на цьому місці у X ст. і зруйнованої у 1240 р. монголо-татарами. Під час розкопок (які можна вважати першими археологічними дослідженнями в Україні) у садибі Десятинної церкви митрополит виявив мощі святого князя Володимира, які з належною пошаною було перенесено до Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Цей монастир за життя Могили було відреставровано, печери приведено до ладу й відчинено для паломників, а чисельність ченців зросла до 800 осіб.

Могила відібрав в уніатського духовенства і Софійський собор, який здавна вважався головним кафедральним храмом Київської митрополії. Він власним коштом відбудував Софійський собор, на той час вже напівзруйнований. Храм було вкрито новим дахом, закладено щілини у стінах, добудовано чотири малі апсиди, а головну апсиду зміцнено контрфорсами, відновлено зруйновані внутрішні частини, зведено головний престол, поставлено новий іконостас.

Вважаючи, що церкву святого Спаса у заміському селі Берестов спорудив князь Володимир, Могила відродив цю святиню і запросив з грецького Афонського монастиря ченців-живописців, які розписали відреставровану споруду фресками.

Свого часу Могила багато зробив для піднесення Київського церковного братства та його школи. Останню він реформував на зразок західноєвропейських колегій, об'єднавши у 1632 р. школу київського Богоявленського братства зі школою Києво-Печерського монастиря. Новостворений навчальний заклад було забезпечено як викладацькими кадрами, що стажувались в університетах Західної Європи, так і грошовим утриманням. До викладання були залучені однодумці Могили – члени гуртка, що існував при дворі митрополита, через що Київ дістав назву «Могилянські Афіни».

Могила гарантував і правове становище колегіуму, отримавши у 1635 р. у польського короля Володислава IV привілей, згідно з яким у київській школі можна було викладати сім «вільних наук» до філософії включно, крім богослов'я (бо це була прерогатива університетів). На вивчення філософії у старших класах студентам відводились два роки, а на богослов'я (теологію) – чотири. Предмети читались переважно латиною, а також слов'янською та «руською» мовами. Викладачі школи уславилися вмінням вести диспути.

Могила помер в ніч на 1 січня 1647 р., на 50-му році життя, заповівши своєму дітищу – Київській колегії – власні бібліотеку, будинок, кілька дворів на Подолі, все рухоме майно та 80 тисяч злотих. Його було поховано у цегляному склепі під підлогою Успенського собору Києво-Печерської лаври. Під час німецької окупації Києва 1941 р. Успенський собор було знищено вибухом, тож лише у 1982 р. науковці виявили дві понівечені срібні пластини з написами від труни Могили з гравірованим зображенням його шляхетського герба. У тексті цієї епітафії стисло переказувалися основні віхи життя митрополита: служба у війську, участь у Хотинській війні, обрання печерським архімандритом і київським митрополитом, оновлення Софійського собору і заснування Колегії у Києві.

ЛЕКЦІЯ 3

СЛАВЕТНІ ОСОБИСТОСТІ ДОБИ РУЇНИ І ГЕТЬМАНЩИНИ (XVII–XVIII)

План:

1. Петро Дорошенко (1627–1698) – полководець і політичний діяч, гетьман Правобережної України (1665–1676).
2. Пилип Орлик (1672–1742) – гетьман Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742), творець першої конституції України.
3. Феофан Прокопович (1681–1736) – просвітитель, суспільно-політичний діяч.
4. Петро Калнишевський (1691–1803) – військовий і політичний діяч, дипломат, останній кошовий отаман Запорозької Січі.

1. Петро Дорошенко (1627–1698) – полководець і політичний діяч, гетьман Правобережної України (1665–1676)

Народився у 1627 р. в Чигирині в родині козака. Онук Михайла Дорошенка, гетьмана реєстрового козацтва у 1625–1628 рр. У двадцять років призначений козаком гетьманської сотні. Був освічений, добре знав латинську й польську мови, історію, мав добрий хист промовця, пройшов дипломатичну школу у Богдана Хмельницького, виконував важливі доручення гетьмана. У 1649 р. записаний до реєстру Війська Запорозького як писар Чигиринського полку.

У 1657 р. Хмельницький призначив його полковником прилуцьким. Після смерті Богдана Хмельницького був на боці Івана Виговського, який виступив проти спілки України з Росією. У 1660 р., ставши чигиринським полковником, Дорошенко разом з іншими старшинами домагається у Москві відміни деяких не вигідних для України статей Переяславської угоди. Того самого року він був серед тих, хто підписав Слободищенський трактат про вихід України зі складу Росії та приєднання її до Польщі. У 1663 р., за гетьмана Павла Тетері, був генеральним осавулом, з 1665 р. – полковником Черкаського полку. Пізніше, коли Тетеря зрікся булави, Дорошенко при сприянні татар став наказним гетьманом.

На початку 1666 р. на Раді у Чигирині був обраний гетьманом Правобережної України. Ставши гетьманом, вів наполегливу боротьбу за воз'єднання Правобережної та Лівобережної України. У боротьбі з поляками за Правобережну Україну з допомогою татар знищив загопи Маховського на Поділлі та виступив проти війська Яна Собеського. Після антимосковського повстання на Лівобережжі, під час якого було вбито Івана Брюховецького, ставленика Москви, 8 червня Дорошенка було проголошено гетьманом України по обидва боки Дніпра. У січні 1667 року

Польща та Московія підписали Андрусівський мир, за яким за Польщею визнавалося Правобережжя, за Московією – Лівобережжя. Наприкінці 1667 р. Дорошенко ще вів переговори з московським урядом про відновлення у повному обсязі прав і вольностей Війська Запорозького і об'єднання обох частин України.

У зв'язку з наступом поляків Дорошенко повернувся на Правобережжя, водночас його противники на Лівобережжі обрали гетьманом України призначеного Дорошенком наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного. Польща зреклася Поділля на користь Туреччини і України, що стала згідно з Бучацьким миром, підписаним 5 жовтня 1672 р., самостійною державою. Дальші плани Дорошенка об'єднати обидві частини України під владою одного гетьмана зустріли опір обраного після Дем'яна Многогрішного гетьмана Івана Самойловича. У 1674 р. почалася війна, і московський воєвода Г. Ромодановський разом із Самойловичем у червні 1674 р. обложили Чигирин. На допомогу Дорошенку прийшли турецькі війська, і Самойлович з Ромодановським відступили. На короткий час Правобережню Україну було повернуто під владу Дорошенка, але населення зруйнованого кількарічною війною краю у вирішальний момент не підтримало Дорошенка, якому закидали його спілку з турками, що спустошували й грабували українські землі. Розчарований в турецькій протекції й зневірений у подальшій боротьбі, Дорошенко зрікається булави. Після цього оселився в Сосниці, потім його вивезли у почесне заслання в Московію, де він деякий час був воєводою у В'ятці (1679–1682), а потім жив до смерті у 1698 р. в подарованому йому царем селі Ярополчому поблизу Москви.

Петро Дорошенко став гетьманом у критичній ситуації, коли Україна, після марних намагань Івана Виговського і Юрія Хмельницького зберегти залишки державного гетьманського устрою й цілісність української території. Незважену роль у цьому протистоянні відігравали представники вищого православного духовництва.

Надзвичайними зусиллями Дорошкові на короткий час вдалося згуртувати навколо себе частину козацької старшини, зміцнити державні інституції й знайти оптимальний варіант узгодження своєї влади і влади старшини скасуванням інституту чорних рад. Але ні Московська держава, ні Польща, ні Туреччина не бажали створення незалежної самостійної України. Влітку 1672 р. під час війни між Туреччиною і Польщею, в якій Дорошенко став на бік турків, Україна стала ареною жорстоких і спустошливих військових дій, які перетворили її на руїну. Спілка з ненависними більшості українського населення «бусурманами» підірвала владу Дорошенка і його популярність серед народу. У 1675–1676 рр., під час битви за Чигирин, Дорошенко опинився на боці турків і змушений був воювати проти козацького війська, підвладного Москві. Зрозумівши безнадійність ситуації і хиткість свого становища, він у вересні 1676 р. складає свої повноваження і здається московському урядові.

Відтоді аж до гетьманування Івана Мазепи Україна не мала більше зверхників, які б так палко й послідовно обстоювали ідею державної самостійності. Поховали Дорошенка у центрі села Ярополчого. Від шлюбу Дорошенка в Ярополчому походить дружина О. Пушкіна – правнучка гетьмана Наталія Гончарова.

2. Пилип Орлик (1672–1742) – гетьман Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742), творець першої конституції України

Рід Орликів походить із старої баронської фамілії, поширеної у Чехії, Моравії. Початки освіти П. Орлик здобув, ймовірно, у єзуїтській школі у Литві. Пізніше вступив у Києво-Могилянську академію, яку закінчив 1694 р. У 1698 р. посів посаду кафедрального писаря у Київській митрополії. Того ж року одружився з дочкою полтавського полковника Герцика Ганною. Близько сходиться із викладачем Колегіуму, відомим церковно-політичним діячем, філософом та письменником Стефаном Яворським, який був його добродієм і повірником. З 1700 р. завдяки протекції Стефана Яворського обіймає посаду канцеляриста, потім старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії, керуючого справами Генеральної військової канцелярії. На освіченого молодого інтелігента звернув увагу гетьман Іван Мазепа, якому Пилип Орлик у 1695 р. написав панегірик. У 1702 р. народився син Орлика – Григорій, хрещеним батьком якого був Мазепа. У 1707 р. Орлик стає генеральним писарем Війська Запорозького, одним з найближчих помічників Івана Мазепи, виконує важливі дипломатичні доручення гетьмана у його таємних зносинах з антиросійською польською верхівкою. У жовтні 1707 р. Мазепа утаємничує Орлика у свої плани підготовки антиросійського повстання і шведсько-українського союзу.

Під час подій 1708–1709 рр. і поразки шведсько-українських військ під Полтавою Орлик залишився на боці Мазепи і разом з ним відступив на територію Туреччини, в Бендери. Після смерті Мазепи, коли постало питання про вибір нового гетьмана на противагу Іванові Скоропадському, поставленому на Україні Петром I, вибір упав на П. Орлика, якого обрали гетьманом 5 квітня 1710 р. У день виборів було проголошено державну Конституцію, яка називалася «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького». Перебуваючи до кінця життя в еміграції, Пилип Орлик уклав союзні договори зі Швецією (1710), кримським ханом (1711, 1712), вступав у переговори з Туреччиною, намагаючись схилити ці країни до війни з Московською державою з метою визволення України.

У 1711 р. разом з кошовим Костем Гордієнком здійснив військовий похід запорожців та союзних татарських військ на Правобережну Україну, здобув Білу Церкву, дійшов до Фастова, але через зраду татар відступив

до Бендер. Влітку 1711 р. турки, татари разом з польсько-українським військом завдали поразки російській армії над Прутом. З 1714 р., після того, як Орликові не вдалося реалізувати свої плани визволення України, він разом з Герциком, Войнаровським, Мировичем переїжджає до Швеції, у 1720 р. – до Австрії, пізніше – до Чехії. З 1722 по 1734 рік живе у Греції в місті Салоніки. У 1740 р. почалася війна між Туреччиною і Росією, на яку Пилип Орлик покладає надії. Але після укладення між обома країнами Білогородського миру його надії не справдилися. Помер Пилип Орлик 24 травня 1742 р. в Яссах у Молдавії.

Високоосвічений, з тонким національно-політичним розумом, палкий і свідомий патріот і борець за незалежну Україну, Пилип Орлик виділявся у тогочасному середовищі української козацької старшини. Навіть історики ХІХ століття, зокрема Соловйов, Ключевський та Костомаров, незважаючи на негативне ставлення до українських визвольних ідей, не могли не зауважити його щирості й чистоти намірів.

Ніхто більше за Пилипа Орлика не зробив у той час, аби українське питання стало часткою загальноєвропейської політики першої половини ХVІІІ століття.

«Пакти і Конституція прав і Вольностей Війська Запорозького», або так звана «Конституція Пилипа Орлика», яку було проголошено у день його виборів гетьманом, є унікальним документом, який дослідники небезпідставно називають однією з перших у світі демократичних конституцій. Головна ідея її – повна незалежність України від Польщі та Росії, причому кордони з Польщею визначалися по річці Случ, як за Богдана Хмельницького. Крім визначення території української держави, цей документ визначав права усіх верств населення України, незалежне становище Запорозької Січі від Польщі та Росії. Гетьман призначався главою держави, поряд з ним мала діяти Генеральна старшинська Рада, що певною мірою обмежувала владу гетьмана й регулювала його відносини з народом. Крім старшини до Ради мали увійти представники від кожного полку. Державний скарб відділявся від гетьманського, на утримання гетьмана виділялися строго визначені окремі землі та кошти. Полковники та сотники повинні були обиратися демократично-вільними голосами козаків чи сотні. Гетьман зобов'язувався стежити за справедливим розподілом і збиранням державних податків, що сплачувалися козацькими помічниками, селянами, міщанами, купецтвом.

Визначальною рисою Конституції, яка робить її однією з найдемократичніших серед усіх тогочасних подібних державних актів, є пункти, котрі обмежували гетьманську владу на користь старшинської ради – своєрідного козацького парламенту, до якого мали увійти не лише генеральна старшина й полковники, а й представники Запорожжя та полків – від кожного по одній заслуженій особі.

Конституцію України одразу після її прийняття визнали уряди Швеції і Туреччини. Вона й сьогодні вражає своєю актуальністю

й високим правовим рівнем. Вчені й політики нині не без підстав вважають, що, втіливши ідеї її натхненника, гетьмана Івана Мазепи, вона як державний акт республіканського спрямування на 80 років випередила ідеї Французької революції.

Після Орлика залишилася літературна спадщина у формі листування, універсалів, промов, панегіриків та «Діаріуша подорожнього», тобто щоденника. Вони свідчать, що Пилип Орлик був вельми освіченою людиною і мав неабиякі публіцистичні здібності. Особливо цікавий для характеристики Орлика як письменника-публіциста його «Діаріуш», у якому він робив записи від 11 жовтня 1720 р. до кінця 1730 р. Писано його добірною польською мовою, рясно оздобленою латинізмами та церковнослов'янізмами. Орлик виявляє глибоку пошану до французької мови, вивчивши майже досконало її в літньому віці. Він навіть перекладав без труднощів з французької мови на польську шеститомну історію грецької схизми єзуїта Мембурга. Варто уваги його листування латинською, французькою, польською та тогочасною українською, або руською, мовами.

Тридцять років Пилип Орлик поневірявся по Європі, зазнавав злигоднів, нестатків, переслідувань агентів Петра I та його наступників, однак все-таки неухильно й послідовно, як міг у тяжких умовах еміграції, боровся за визволення України. Та його надіям судилося здійснитися лише через два з половиною століття...

Скінчив своє багатостраждальне життя Пилип Орлик у Яссах, неподалік Бендер, де свого часу знайшов вічний спокій його великий попередник – гетьман Іван Мазепа і де було прийнято Конституцію України. Перед смертю Орлик послав листа до запорожців, нагадуючи їм про високий обов'язок захищати рідну землю. Мудрий державець, дипломат, творець нашої першої Конституції зустрів смерть у такому убозтві й бідності, що молдавський господар мусив поховати його власним коштом.

3. Феофан Прокопович (1681–1736) – просвітитель, публіцист, суспільно-політичний діяч

Феофан Прокопович (Єлезар) народився у Києві 7 червня 1681 р. в родині крамаря Церейського. Після смерті батька й матері його опікуном став дядько по матері Феофан Прокопович, намісник київського Братського Богоявленського монастиря, професор і ректор Києво-Могилянського колегіуму. Дядько віддав Єлезара до початкової школи при монастирі. Після закінчення її, Єлезар стає студентом Києво-Могилянського колегіуму. У 1698 р. Єлезар закінчує Києво-Могилянській колегіум і вирішує продовжити освіту. Того самого року вступає до Володимир-Волинського уніатського колегіуму, живе у базилянському

монастирі, де приймає унію й постригається у ченці під іменем Єлисея. Уніатський Володимир-Волинський єпископ Заленський помітив незвичайні здібності молодого ченця і сприяв його переведенню до Римської католицької академії св. Афанасія, в якій готували богословів для поширення католицтва серед прихильників східного православ'я.

28 жовтня 1701 р. залишає Рим, не закінчивши повного курсу академії. Пішки проходить Францію, Швейцарію, Німеччину. У 1704 р. повертається до України, спершу в Почаївський монастир, потім у Київ, зрікається католицької віри, проходить епитимію і постригається у православні ченці, прийнявши ім'я Феофана в пам'ять про свого дядька. З 1705 р. викладав риторику, піїтику та філософію у Києво-Могилянському колегіумі, уклав курс піїтики та риторики, написав трагікомедію «Володимир», присвятивши її гетьману Івану Мазепі. Водночас пише й виголошує богословсько-філософські проповіді, завдяки яким був помічений київським генерал-губернатором Д. Голіциним та О. Меншиковим. У 1707 р. стає префектом Києво-Могилянської академії.

У 1711 р. його беруть у Прутський похід, під час якого в Яссах він виголошує з нагоди річниці Полтавської битви проповідь, яка сподобалася цареві. Після повернення до Києва Феофана Прокоповича призначено ректором Києво-Могилянської академії і професором богослов'я. Водночас він стає ігуменом Братського монастиря. У 1716 р. за бажанням Петра I Прокопович переїжджає до Петербурга, стає наближеним до царського двору.

Бере активну участь у здійсненні реформ у Росії. Після смерті Петра I сприяє сходженню Катерини I на трон. У 1725 р. Прокоповича призначено архієпископом новгородським і першим членом синоду, фактичним главою Російської православної церкви. Він бере участь в організації Російської Академії наук, очолює так звану «учену дружину» діячів культури, до якої належали Татіщев, Кантемир та ін.

Останнє десятиріччя життя майже залишив діяльність вченого, зазнавав переслідувань з боку противників петровської політики, які плели навколо Прокоповича інтриги, слали до синоду доноси, намагаючись позбавити його високої посади в церковній ієрархії. 19 вересня 1736 р. помер у Новгороді, похований у новгородському Софійському соборі.

Усе життя і діяльність Феофана Прокоповича чітко поділяється на два періоди: київський, коли він виступав як блискучий учений, письменник, філософ, педагог, та петербурзький, коли йому доводилося бути здебільшого церковним та політичним діячем. Перший період припадає на 1705–1716 рр., коли Феофан Прокопович викладав у Києво-Могилянській академії риторику, піїтику, арифметику, геометрію, філософію та богослов'я. Йому належить заслуга того, що він, як і багато з послідовників Петра Могилы, був одним з прихильників відходу від схоластичних методів викладання. Прокопович, на відміну від багатьох інших київських викладачів, був знайомий з працями відомих тогочасних

європейських філософів і першим почав пропагувати в академії філософію Декарта, Локка, Бекона, Спінози, Гоббса, які вели рішучу боротьбу за очищення й перебудову розуму від середньовічної схоластики, пустого красномовства, сліпого наслідування псевдонаукових догм, і закликав йти до досягнення істини шляхом знань. Феофан Прокопович визнавав Бога як основу всього суцього, але водночас він вважав, що «матерію не можна ніколи ні створити, ні зруйнувати, ні зменшити, ні збільшити», оскільки вона розвивається на фунті власних, закладених природою закономірностей.

Прагнучи дати наукове пояснення природним явищам, він використовував у своїх лекціях наукові експерименти з використанням мікроскопа, телескопа, армілярної сфери, основаної на вченні Коперника.

У петербурзький період життя й творчості, коли Феофанові Прокоповичу доводилося бути більше церковним діячем і політиком, ніж вченим, він також прагнув у нових, уже російських умовах, де панували схоластика й сліпе дотримування встановлених канонів, примирити науку з вірою, створити таку богословську систему, яка б не заперечувала розвитку науки і припускала пріоритет світського початку над церквою в суспільстві.

Феофан Прокопович залишився в історії України і Росії як один з найбільших письменників, вчених, церковних і політичних діячів початку XVIII століття.

4. Петро Калнишевський (1691–1803) – військовий і політичний діяч, дипломат, останній кошовий отаман Запорозької Січі

Останній кошовий отаман Запорозької Січі, військовий і політичний діяч, дипломат, організатор освоєння земель Нижнього Придніпров'я, кавалер Золотої медалі на Андріївській стрічці Російської імперії.

Петро Іванович Калнишевський народився у селі Пустовійтівка біля міста Ромни Лубенського полку (нині Сумської обл.). Походив з української шляхетсько-старшинської родини. За легендою, син козацької вдови Петро Калнишевський потрапив на Запорожжя у віці 8 років. Там він навчався у школі при січовій церкві і пройшов шлях від зброєносця джури до кошового отамана. За час служби у Війську Запорозькому Калнишевський обирався похідним полковником (1752–1761), військовим осавулом (1754), військовим суддею (1763–1765).

У 1755 р. козацький кіш уперше призначив Калнишевського кошовим отаманом – керманічем усього війська, якого обирали з найбільш досвідчених, хоробрих та винахідливих старшин. Кошовим Калнишевський лишався до 1762 р., коли його, як небажаного для уряду, царат усунув від посади. Проте авторитет колишнього кошового серед козацтва був настільки великим, що у 1765 р. Калнишевського обрали

отаманом удруге. Разом з ним тоді були призначені: військовим суддею Павло Головатий та генеральним писарем Іван Глоба. У 1775 р., коли російський уряд ліквідував Запорозьку Січ, їх було заарештовано разом з кошовим отаманом Калнишевським.

Свого часу Петро Калнишевський сприяв розвитку на Запорожжі хліборобства і скотарства. Завдяки його керівництву та господарюванню Південь сучасної України перетворився на автономний політичний та економічний організм. Кошовий став одним з найзаможніших людей в Україні – власником численних хуторів, зимівників, орних полів та пасовиськ, 16 тисяч голів худоби. Для збільшення населення Запоріжжя Калнишевський підтримував селян, втікачів від панської неволі, у колонізації вільних земель, неодноразово звільняв земляків з татарського полону та надавав їм маєтності. Так за сприяння кошового отамана у степу з'являлися все нові і нові села.

Калнишевський уславився і як меценат-добродійник. Власним коштом він спорудив церкви у Лохвиці, Ромнах, Петриківці, козацькому Межигірському монастирі під Києвом. Храму свого рідного села отаман подарував коштовне «Євангеліє» вартістю 600 крб золотом.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Калнишевський зарекомендував себе талановитим ватажком козацтва. За це російський уряд 1771 р. нагородив його іменною Золотою медаллю з діамантами на Андріївській стрічці.

У 1773 р. отаману присвоєно російське військове звання «генерал-лейтенант». Калнишевський був досвідченим воїном, видатним воєначальником, мудрим політиком і вмілим господарником. Проте він не проводив весь час на Запорожжі – далеко від «цивілізації». Неодноразово бував в імперській столиці, очолюючи козацькі посольства до імператора Петра III та цариці Катерини II.

За часів, коли Калнишевський був кошовим отаманом, землі Запорозької Січі охоплювали території сучасних Дніпропетровської і Херсонської областей. Адміністративно вони поділялися на 8 округів – паланок, очолюваних полковниками: Бугогардівську (на Південному Бузі), Інгульську, Кодацьку, Самарську, Кальміуську (на дніпровському Лівобережжі) та Прогноїнську (на Кінбурнській косі у гирлі Дніпра), Орельську та Проровчанську. Північна межа козацької держави проходила уздовж річки Оріль на Лівобережжі, верхів'ям Інгулу та Інгульця – на правому березі Дніпра.

Сама Запорозька Січ складалася з 38 куренів, що налічували понад 12 тисяч козаків. Посполите (селянське) населення Запоріжжя мешкало по хуторах-зимівниках та у селах.

Головними заняттями козаків, крім військової служби, були скотарство, рибальство, мисливство, хліборобство та транзитна торгівля. Остання велася як морем (з Туреччиною), так і суходолом – з Кримом, Польщею та Україною-Гетьманщиною. З України та Польщі запорожці

вивозили хліб, горілку, хутра, олію, залізні вироби, полотна, сукна. Вони також виступали посередниками у торгівлі сіллю, рибою, винами, шовковими тканинами, смушком з країнами Сходу та Кримом.

Прибутки Війська Запорозького, що надходили до військової скарбниці, склалися з платні від російського уряду за охорону південних кордонів імперії під татар і турків, мита за річкові перевози, виторгів шинків і судових штрафів, воєнної здобичі, податку з посполитих селян і сімейних козаків.

Центром Запорожжя та козацької держави була Покровська (Підпільненська) Січ, заснована 1734 р. на місці між Дніпром і річкою Підпільна (нині Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.).

Хоча запорожці справно несли сторожову службу і брали активну участь на боці Росії у війнах з Туреччиною 1736–1739 та 1769–1774 рр., російський уряд підозріло ставився до них, вважаючи потенційними бунтівниками і заколотниками.

Травневого дня 1775 р. генерал-поручник російської армії П. Текеллі (заступник Потьомкіна на посаді командувача військ у Новоросії) отримав імператорський наказ зайняти з військами регулярної піхоти, кавалерії, донських козаків та артилерією Січ.

Зрештою козаки на чолі з Калнишевським, щоб запобігти кровопролиттю, вирішили не чинити опору. Адже ще недавно російські солдати та офіцери у війні з Туреччиною билися пліч-о-пліч з козаками проти ворогів.

Після знищення Січі Калнишевського доправили до Петербурга. Військова колегія визнала його винним у непокорі уряду. Історики гадають, що причиною гніву Катерини II стали плани кошового отамана заснувати з вірною йому старшиною та козаками нову Січ за межами Російської імперії. За вироком Військової колегії старого Калнишевського було засуджено до смертної кари, яку, на прохання самого Потьомкіна, замінили на довічне ув'язнення в Соловецькому монастирі (там з XVI ст. існувала тюрма для особливо небезпечних). Відтак останній кошовий отаман запорожців 25 років провів у ув'язненні, позбавлений права листування та спілкування, – російський уряд вважав його людиною, небезпечною для імперії.

Проте, враховуючи воєнні заслуги Калнишевського, на утримання почесного бранця уряд щороку виділяв чималі кошти. Імператриця сподівалася, що останній отаман Війська Запорозького покається, адже йому на той час вже виповнилося 85 років. Та Калнишевський пережив і «світлішого князя», й «імператрицю Всієї Русі». У 1801 р. онук Катерини – новий імператор Олександр I – наказав звільнити Калнишевського і надав йому право вибору місця мешкання. Проте колишній кошовий не побажав залишати Соловецький монастир через свій поважний вік (йому виповнилося 110 років) та слабе здоров'я – він осліп та спохмурнів, проте був при ясному розумі. Калнишевський прожив у монастирі ще два роки, помер у 1803 р. і був похований поряд з Преображенським собором.

ЛЕКЦІЯ 4

СВІТОВІ НАУКОВЦІ ХІХ–ХХ СТ.

План:

1. Володимир Вернадський (1863–1945) – учений, громадсько-політичний діяч, перший президент Української академії наук.
2. Євген Патон (1870–1953) – учений у галузі мостобудування і зварювання.
3. Сергій Корольов (1907–1966) – учений-конструктор у галузі ракетобудування та космонавтики.
4. Микола Амосов (1913–2002) – академік, учений, хірург-практик.

1. Володимир Вернадський (1863–1945) – учений, громадсько-політичний діяч, перший президент Української академії наук

Народився Володимир Іванович Вернадський 12 березня 1863 р. Закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. У 1917–1921 рр. працював в Україні, організатор і перший президент Української Академії наук, почесний академік низки зарубіжних академій. Наукові праці присвячено дослідженням хімічного складу земної кори, атмосфери, гідросфери, міграції хімічних елементів у земній корі, ролі і значення радіоактивних елементів в її еволюції. Творець науки біогеохімії, засновник вітчизняної школи геохіміків, основоположник учення про біосферу та ноосферу, історик науки, філософ, натураліст. Член ЦК партії кадетів, член Тимчасового уряду Росії в ранзі товариша міністра, голова комісії Міністерства освіти та мистецтв уряду Української держави за часів гетьмана Скоропадського.

Помер 6 січня 1945 р. від крововиливу в мозок.

Рід Вернадських має глибокі українські корені. Його предок Берна під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. виступав на боці козаків, діти служили в козацтві старшинами. Дворянство вислужив дід Василь, який відтоді став писатися Вернадським. Батько Володимира, Іван Васильович, народився у Києві, очолював кафедру в Київському університеті, з переїздом до Москви очолював кафедру в Московському університеті.

Через чотири роки після народження Володимира батьки переїхали до Харкова. Сім'я відвідувала родичів на Полтавщині. Провів одне літо Володимир і в садибі українського письменника Квітки-Основ'яненка.

З наукових джерел відомо, що молодий Вернадський був небайдужий до історії України. Зокрема, читав і польські книги про історію України, написав навіть статтю «Угорська Русь з 1848 р.». Під впливом батька Володимир віддав перевагу все ж природознавству (що й стало приводом для вступу на фізико-математичний факультет). У званні

кандидата наук він закінчує університет і залишається в ньому для підготовки професорського звання.

Займаючись практикою природознавства, Вернадський відвідував Україну, брав участь в одному з петербурзьких гуртків, де вирували дискусії, суперечки.

На час першої російської революції Вернадський – вже відомий професор, а також борець за вільнодумство, демократію. Не до душі була, зрозуміло, громадська активність Вернадського урядовим органам, які збирали агентурні повідомлення про вчених. На знак протесту проти урядової політики Вернадський залишає Московський університет і переїжджає до Петербурга, продовжуючи політичну і наукову діяльність.

Перебіг революційних подій спонукає його до праці в Тимчасовому уряді. Після жовтневого перевороту Вернадський не здає позицій, підписує звернення, в якому були і такі слова: «...зусиллями народу буде покладено кінець пануванню насильників».

За наказом Леніна і Сталіна почалося переслідування тих, хто підписав звернення. Вернадський переїжджає до Полтави. У квітні 1918 р. приходить до влади гетьман Скоропадський, проголошується Українська держава. Вернадського запрошують до Києва. Тут він очолив Комісію з організації Академії наук і Української національної бібліотеки, а також комісію з питань вищої школи. З Москви до Києва переїжджає понад 20 відомих вчених.

13 вересня 1918 р. у на засіданні комісії за доповіддю Вернадського було ухвалено заснувати щорічні асигнування на наукові роботи, експедиції та ін. Комісія подбала про Ботанічний сад Києва, про створення Геодезичного інституту, розробила Статут академії.

У жовтні Вернадського обирають першим президентом УАН. Фізико-математичне відділення академії прийняло тематику Вернадського – почалося створення біогеохімічної лабораторії. Першим відкриттям було повідомлення про наявність в організмі мишей нікелю. Геохімічне дослідження рослин стало основою гіпотези, що в землі є вже відомі тоді 87 хімічних елементів.

Після приходу більшовиків становище УАН погіршилося. Вернадський захворів на висипний тиф і всю зиму 1919–1920 рр. лікувався. Подальший життєвий шлях Вернадського складається так: 1920 рік – обирається ректором Таврійського університету, 1921 р. – повернення до Петрограда, призначений директором Радієвого інституту, 1922–1926 рр. – відрядження до Франції на запрошення Сорбонни для читання лекцій з геохімії. Після повернення до Ленінграда видає монографії «Біосфера», «Нариси з геохімії», організовує відділ живої речовини в АН СРСР, організовує Комісію з вивчення важкої води і головує в ній. У 1935 р. переїжджає до Москви, бере участь в організації ряду наукових комісій, працює над проблемою «життя в космосі». У роки війни був евакуйований у Борове Кокчетавської області. У 1944 р. видав останню працю «Деякі слова про ноосферу».

Різноманітна творча спадщина Вернадського привертає увагу багатьох вчених світу. Важливе місце в його діяльності займали, зокрема, мінералогія і кристалографія. Серед основних завдань мінералогії Вернадський ставить питання генезису мінералів: Вернадський розглянув історію виникнення в земній корі важливих мінералів, визначив хімічний склад і фізико-хімічні умови утворення багатьох мінеральних видів.

Усе життя працював В. Вернадський над проблемами радіогеології. Вернадський – також творець нового наукового напрямку, який пізніше переріс у самостійну науку – біохімію. Перу В. Вернадського, крім наукових, належать і філософські твори. З часом джерело їх думки могутнішає, віддячує людству добром.

2. Євген Патон (1870–1953) – учений у галузі мостобудування і зварювання

Народився у Ніцці, у родині російського консула. Закінчив Дрезденський політехнічний інститут (1894) та Петербурзький інститут інженерів шляхів (1896). Працював у технічному відділі служби шляхів Петербург-Московської залізниці. Викладав у Московському інженерному училищі. У 1904–1938 рр. (з перервами) – професор Київського політехнічного інституту. У 1929 р. організував в Академії наук України кафедру інженерних споруд, на базі якої створено Інститут електрозварювання (1934). У 1934–1953 рр. – директор цього інституту. Автор понад 350 праць. Створив методи розрахунку раціональних конструктивних схем металевих прогонних споруд мостів, дослідив умови їх роботи, розробив способи відбудови зруйнованих мостів. Виконав основоположні дослідження у галузі розрахування та міцності зварних конструкцій, механізації зварювальних процесів, наукових основ електричного зварювання плавленням. Під його керівництвом винайдено спосіб автоматичного швидкісного зварювання, який відіграв визначну роль у технічному розвитку.

Є. О. Патон розробив понад 30 проєктів мостів, більшу частину їх було здійснено. Перспективними виявилися ідеї Є. О. Патона про переваги залізобетонної конструкції проїзної частини та тротуарів мостів порівняно з залізним настилом, висловлені ще у 1914 р., коли залізобетонні конструкції тільки починали застосовуватися в мостобудуванні. У роки повсюдного переходу до споруджень залізних та кам'яних мостів Є. О. Патон виступив пропагандистом будівництва дерев'яних мостів і довів їх техніко-економічні переваги. Його передбачення щодо будівництва дерев'яних мостів виявилось вельми сучасним у роки першої світової та громадянської воєн, а також у відбудовний період, коли через дефіцитність металу довелося широко застосовувати дерево. Є. О. Патон став одним з ініціаторів розробки проєктів розбірних мостів. Залізничні та шосейні

розбірні мости системи Є. О. Патона дістали широке застосування. У конструкціях вузлів розбірних мостів помітна тенденція до їх уніфікації та взаємозамінності, до обмеження ваги окремих частин конструкцій, щоб при збиранні обійтися без складних підйимальних механізмів. Є. О. Патон зробив винятково багато як у підготовці спеціальних посібників, так і у проведенні консультацій, розрахунків, створенні проєктів при відбудові мостів у 1920-ті роки. У першій половині життя він також багато займався проблемами випробування мостів, вивченням стійкості та динаміки конструкцій.

Про його активну діяльність як практичного інженера-мостовика і професора з мостової справи свідчать численні праці та навчальні посібники: «Залізні мости» (чотири томи, 1902–1908 рр., перевидані п'ять разів), «Дерев'яні мости» (1910 р., перевидані тричі), «Дерев'яні залізничні мости» (1917) та багато інших. За чверть століття викладання у Київському політехнічному інституті Євген Оскарович виховав ціле покоління інженерів-будівельників та мостобудівників. Обраний у 1929 р. дійсним членом Академії наук України і захоплений новою галуззю техніки – електричним зварюванням, Є. О. Патон енергійно взявся за роботу в цьому напрямку. У 1930-ті рр. розгорнувся його талант організатора колективних наукових досліджень, ініціатора встановлення тісних зв'язків науки та виробництва; з особливою силою цей талант виявився як у грізні роки війни, так і в часи післявоєнної відбудови економіки.

Є. О. Патон та очолюваний ним колектив здійснили незабутній громадянський подвиг у роки Великої Вітчизняної війни. У найкоротший термін на одному з підприємств Уралу, куди було евакуйовано величезний танковий завод, колектив Інституту електрозварювання розв'язав ряд найскладніших наукових та інженерних завдань щодо розробки технології автоматичного зварювання під флюсом і запровадження його у виробництво передової військової техніки: танків, артилерійських систем, авіабомб та інших видів озброєння. Застосування автоматичного зварювання в оборонній промисловості дало винятково великий ефект і забезпечило можливість різкого збільшення випуску бойових машин, боєприпасів та озброєння високої якості. Десятки тисяч бронекорпусів танків, артилерійських самохідних установок, сотні тисяч авіабомб, снарядів, мін, іншого озброєння та боєприпасів було зварено автоматами Інституту електрозварювання. Це був дуже важливий внесок науки у перемогу над фашизмом. У 1943 р. Є. О. Патону було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Актуальними стали також проблеми вивчення міцності зварних з'єднань та конструкцій, що працюють в екстремальних умовах. Було закладено основи нового наукового напрямку – автоматичного регулювання зварювальних процесів.

Є. О. Патон був палким прихильником застосування електрозварювання у мостобудуванні. Вінцем його інженерної діяльності, в якій він поєднав дві

свої іпостасі – мостобудування та зварювання, – став цільнозварний міст через Дніпро у Києві, будівництво якого було завершено вже після смерті вченого. Цей міст по праву має ім'я Є. О. Патона.

На тлі багатьох видатних досягнень найбільше значення для розвитку науки мало створення Є. О. Патонем всесвітньо відомої науково-інженерної школи в галузі електрозварювання металів та електротехнології.

3. Корольов Сергій Павлович (1907–1966) – вчений у галузі механіки та процесів керування, конструктор ракетно-космічних систем

Народився у 1907 р. в Житомирі. У 1924 р. закінчив в Одесі професійно-технічну школу. Навчався в Київському політехнічному інституті. З 1927 р. працював в авіаційній промисловості. Закінчив Московське вище технічне училище і водночас Московську школу льотчиків (1930). У 1930 р. працював у Центральному аерогідродинамічному інституті. У 1931 р. створив і очолив Групу вивчення реактивного руху (ГВРР). У 1933 р. – заступник директора Реактивного інституту, в 1934 р. – керівник відділу ракетних літальних апаратів інституту. У 1942–1946 рр. працював в ОКБ заступником головного конструктора двигунів. Подальшу діяльність С. П. Корольова як керівника великого колективу було спрямовано на створення потужних ракетних систем.

Розвивав теорію ракетного польоту в стратосфері (1934). Група вивчення реактивного руху побудувала першу радянську рідинну ракету «ГИРД-09». Під його керівництвом створено численні балістичні та геофізичні ракети, ракети-носії і пілотовані космічні кораблі «Восток» та «Восход», на яких вперше в історії здійснено космічні польоти людини і вихід людини в космічний простір. Під його керівництвом проводилися запуски штучних супутників Землі і Сонця, польоти міжпланетних станцій до Місяця, Венери і Марса, вироблено м'яку посадку на поверхню Місяця, створено ряд серій штучних супутників Землі. Керував роботою численних науково-дослідних інститутів і конструкторських колективів, об'єднуючи їх на вирішення комплексних завдань ракетобудування. Виховав численні кадри учених та інженерів.

Як конструктор С. П. Корольов починав свою діяльність з розробки ряду конструкцій планерів. На побудованих ним планерах він літав і сам. Свій дипломний проєкт – розробку легкомоторного літака СК-4 – він виконав під керівництвом А. М. Туполева. Цей літак був побудований і пройшов у 1930 р. льотне випробування.

Після знайомства з працями К. Е. Щолковського С. П. Корольов захопився ідеями створення літальних апаратів ракетного типу. У 1934 р. вийшла праця С. П. Корольова «Ракетний політ у стратосфері». Він розробив ряд проєктів крилатих ракет з автоматичним управлінням та ракетопланера РП-318-1, який уперше в СРСР здійснив політ під управлінням льотчика (1940).

У роки Великої Вітчизняної війни С. П. Корольов розробляв проблему оснащення серійних бойових літаків рідинними ракетними прискорювачами.

Новий етап діяльності С. П. Корольова почався в 1946 р., коли його було призначено Головним конструктором керованих балістичних ракет дальньої дії. Це був час холодної війни. Балістичну ракету розглядали як транспорт для доставки атомного заряду. Разом з С. П. Корольовим було призначено головних конструкторів двигунів, систем автономного керування, гіроскопічних приладів, систем радіокерування і засобів наземного обладнання, стартових установок. Було створено Раду головних конструкторів під керівництвом С. П. Корольова, яка відіграла велику роль у прийнятті і втіленні в життя основних науково-технічних рішень з розвитку ракетно-космічної техніки. Конструкторське бюро, очолюване С. П. Корольовим, стало головним і забезпечило практичну реалізацію програми – від науково-технічної ідеї до виробництва ракет і космічних кораблів. Це була цілком нова і дуже ефективна форма організації.

Через два роки, восени 1948 р., перша радянська ракета дальньої дії вже стояла на старті. Невдовзі з'явилися нові розробки балістичних ракет дальньої дії.

Не можна не відзначити факту залучення С. П. Корольовим українських учених та інженерів для вирішення завдань практичної космонавтики. Починаючи з 1960-х рр. в Україні було створено потужну сучасну промислову базу, що реалізувала фундаментальні розробки учених у галузі космічної техніки і технології.

В історії освоєння космічного простору з ім'ям С. П. Корольова пов'язана епоха перших визначних досягнень. Видатний організаторський хист і талант великого ученого дозволили йому впродовж ряду років спрямовувати роботу численних науково-дослідних і конструкторських колективів на вирішення комплексних завдань. Наукові і технічні ідеї С. П. Корольова дістали широке застосування в ракетній і космічній техніці.

4. Микола Амосов (1913–2002) – академік, учений, хірург-практик

Феномен академіка Миколи Михайловича Амосова широко відомий: талановитий учений і хірург-практик, що врятував життя тисячам людей. 2000 р. він увійшов до першої десятки особистостей, що визначали вигляд країни в ХХ столітті.

Микола Михайлович Амосов – доктор медичних наук, професор академік НАН і АМН України, заслужений діяч науки й техніки. Автор понад 400 наукових праць, серед яких 19 монографій. Лауреат Ленінської й Державної премій України, Герой Соціалістичної праці, член багатьох міжнародних товариств, відомий суспільний діяч. М. Амосов відомий не лише як видатний хірург, а й як письменник. Його книгу «Голос часів»

перекладено більше ніж 30 мовами світу. Він є основоположником серцевої хірургії, біологічної, медичної й психологічної кібернетики в Україні, творцем радянської школи кардіохірургів, автором численних методів хірургічного лікування пороків серця, антитромботичної моделі штучного клапана серця, почесним директором Інституту серцево-судинної хірургії.

Амосов Микола Михайлович народився 6 грудня 1913 р. у селянській родині на півночі Російської імперії. Його мати, Єлизавета Кирилівна, була акушеркою у фельдшерському пункті в с. Ольхово Череповецького повіту Новгородської губернії. Батько пішов на війну у 1914 р., а коли повернувся, то залишив сім'ю. Жили дуже скромно. «Бабуся навчила молитися, селянське господарство – працювати, а самотність – читати книжки», – згадував своє дитинство М. Амосов.

З 1925 р. М. Амосов вчився у Череповці. Спочатку в школі, а потім у механічному технікумі, який закінчив і став механіком. Восени 1932 р. Микола почав працювати в селищі Архангельське начальником зміни робітників на електростанції при великому лісопильному заводі – новобудові першої п'ятирічки. Працював добре. У 1934 р. одружився з Галиною Соболевою і вступив до заочного індустріального інституту. Того ж року померла мати, яка для М. Амосова завжди була прикладом у житті.

У 1935 р. М. Амосов разом із дружиною вступив до Архангельського медичного інституту. За перший рік навчання завершив два курси, а у 1939 р. з відзнакою закінчив інститут та залишився в аспірантурі. І це при тому, що паралельно з медициною М. Амосов продовжував навчання в Заочному інституті. Для диплома, на власний вибір, робив проєкт великого аероплана з паровою турбіною. Він витратив на нього багато часу, сподіваючись, що проєкт візьмуть до виробництва. Не прийняли, але у 1940 р. М. Амосов отримав диплом інженера з відзнакою.

Проте аспірантура в клініці не подобалася. Не все добре було і в особистому житті. Кохання минуло, сімейне життя набридло, дітей не було, тому подружжя, порадившись, вирішило пожити окремо.

М. Амосов поїхав з Архангельська до рідного Череповця, де обійняв посаду ординатора-хірурга в лікарні. Навчився робити звичайні порожнинні операції.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, М. Амосов працював у комісії з мобілізації, а потім був призначений провідним хірургом польового Пересувного шпиталю. У цьому шпиталі на одній посаді він пройшов всю війну. Шпиталь був розрахований на 200 поранених, робота була дуже напружена – багато смертей і важких душевних переживань. Тоді ж М. Амосов розробив власні методи операцій, які скоротили смертність. А також написав дисертацію і подав її до Московського медінституту.

Під час війни М. Амосов одружився з операційною сестрою Лідією Денисенко. Вона пішла на війну добровільно після третього курсу педінституту і служила в медсанбаті. Восени 1941 р. дивізія, де служила

Ліда, була оточена, дівчина місяць блукала лісами з групою солдатів. Через лінію фронту їх переправили партизани, а з Москви її командували до Пересувного шпиталю. Роман Миколи і Ліди тривав півроку, після чого вони одружилися. Ще до того М. Амосов отримав листа від Г. Соболевої: вона служила на Північному флоті, вийшла заміж і чекала дитину.

День Перемоги шпиталь, в якому працював М. Амосов, зустрів у м. Ельбінг. У штабі армії отримали медалі й ордени й через місяць поїхали додому. Та коли перетнули Волгу, надії на демобілізацію розтанули: на схід безперервно йшли військові ешелони, всі казали, що буде війна з Японією. У серпні 1945 р. оголосили війну. Прийняли з десятків легкопоранених на кордоні і вирушили у Маньчжурію. У вересні шпиталь передислокували в район Владивостока, де впродовж місяця розформували.

За війну М. Амосов став досвідченим хірургом, міг оперувати будь-яку частину тіла. Особливих успіхів досяг у лікуванні поранень груднини, суглобів і переламів стегна. На жаль, перевантаження, постійні переїзди й необхідність евакуації часто не давали змоги довести справу до кінця.

Після розформування М. Амосова з дружиною направили до іншого шпиталю, разом вони знову потрапили до Маньчжурії – лікувати хворих тифом японців у таборі військовополонених. Там зустріли 1946 р., а в лютому М. Амосова призначили ординатором Округного шпиталю.

На той час молодому лікареві піти з діючої армії можна було лише «по благу». За допомогою знайомих вдалося добитися переведення до Москви, став у нагоді також диплом інженера. М. Амосова призначили завідувати операційним відділенням в Інституті Скліфосовського: там було багато непрацюючих апаратів – завдання для інженера.

У Москві Амосови прожили лише до березня 1947 р. Робота не подобалася: техніка не цікавила, а оперувати не давали. Без хірургії Москва не приваблювала. Допомогла колишня шпитальна старша сестра із Брянська Л. Бикова: М. Амосова взяли головним хірургом області й завідувачем відділення в Обласну лікарню.

Шість років у Брянську пройшли, як у казці. Відмінна робота, чудові люди. Було багато складних хворих і нових операцій: на шлунку, на стравоході, на нирках – на всіх органах тіла. Але найважливішими були резекції легенів – при абсцесах, раку і туберкульозі. М. Амосов, який ніколи з ними не стикався, розробив власну методику й за чотири роки прооперував хворих більше, ніж усі хірурги Радянського Союзу. Він багато їздив, проводив конференції, показував операції. Завоював авторитет, хоча спочатку здавався непристойно молодим для такої посади.

Дисертацію М. Амосов захистив 1948 р. у Горькому (нині Нижній Новгород). Через рік уже вибрав тему для докторської: «Резекції легенів при туберкульозі». Оперував багато, й у 1952 р. дисертація вже була готова. Академік А. Н. Бакулев роботу схвалив, прослухавши його доповідь на конференції з грудної хірургії в Москві. Дружина працювала старшою операційною сестрою й скінчила педінститут заочно. Однак вчителювати не збиралася – хотіла бути хірургом. Її бажання здійснилося: закінчивши 1958 р.

медінститут, стала хірургом, оперувала навіть легені. На жаль, згодом, через хворобу матері, довелося Лідії перейти на легку роботу – фізіотерапію.

Після доповіді в Інституті туберкульозу й демонстрування операції директор інституту А. С. Мамолат запросив М. Амосова до Києва, а міністр обіцяв відкрити ще відділення у шпиталі для інвалідів війни. І в листопаді 1952 р. М. Амосов переїхав до Києва.

У Києві спочатку все не подобалося: квартира – одна кімната в комуналці, хірургія бідна, працював у двох місцях, хворих мало, помічники ледачі... М. Амосов дуже сумував, їздив до Брянська оперувати. Та поступово проблеми розв'язалися. У березні 1953 р. він захистив дисертацію. З малою перевагою голосів, але все-таки його обрали на кафедру в Медінституті. Тут була нова клініка, складні хворі. Двоє помічників приїхали з Брянська. У січні 1955 р. М. Амосов зробив доповідь з хірургії легенів на з'їзді в Москві, мав успіх. Тоді ж розпочав прості операції на серці. Їздив з доповідями на конгреси в Румунію й Чехословаччину.

У 1956 р. сталася надзвичайна подія в житті подружжя: народилася дочка Катя. До того, за двадцять років сімейного «стажу», потреби в дітях він не відчував, наполягла дружина. Але як побачив цю маленьку, червоненьку, кволу істоту, так і зрозумів – скінчилася воля. Любов до дочки була найдужчим почуттям у житті М. Амосова. Виховував її за наукою: у три роки вона вже вміла читати, рано пристрастилася до книг, із чотирьох років – англійська. Театри, музеї, виставки, поїздки до Москви, Ленінграда, навіть до Німеччини. А головним у вихованні були розмови й любов. Катя пішла шляхом батьків – теж стала лікарем.

Дуже важливим у житті вченого став 1957 р.: у січні клініка переїхала до нового триповерхового будинку, а восени він їздив на конгрес хірургів у Мексику. Там побачив операцію на серці з АШК (апаратом штучного кровообігу) і дуже захопився. Оскільки купити апарат було неможливо, то розробив власний проєкт – його реалізували на заводі: нарешті стали в нагоді інженерні знання. Наступного року провели експерименти на собаках, а під кінець року спробували на хворому – у нього трапилася зупинка серця при звичайній операції. Хворий помер. Після цього ще рік експериментували. У 1959 р. вдало прооперували хлопчика з важким уродженим пороком серця.

З 1958 р. розпочалися також досліди з кібернетики, в яких М. Амосов брав активну участь. Спочатку це була лабораторія для відпрацювання операцій з АШК, потім приєднали фізіологічні дослідження серця за участі інженерів і математиків. В Інституті кібернетики, де зібрався колектив ентузіастів, створили спеціальний відділ. Проводилися дослідження, створювалися комп'ютерні моделі, писалися статті. Захищено два десятки дисертацій, видано п'ять монографій і багато брошур.

У 1962 р. разом з академіком П. Купріяновим М. Амосов здійснив турне клініками США: познайомилися з відомими кардіохірургами, подивилися багато нових операцій.

З того ж 1962 р. розпочався злет кар'єри М. Амосова відразу за декількома лініями. Причому без будь-яких зусиль з боку вченого, який свято дотримувався правила М. Булгакова: «Ніколи нічого не проси». На початку року М. Амосова обрали членом-кореспондентом Академії медичних наук. Трохи пізніше присудили Ленінську премію. Наступний щабель, уже зовсім несподіваний для хірурга, – обрання депутатом Верховної Ради СРСР. Депутатом М. Амосова обирали чотири терміни.

М. Амосов видав п'ять книг белетристики: «Думки й серце», «Записки з майбутнього», «ППГ – 22-66», «Книга про щастя й нещастя». Останню, спогади «Голос часів», надрукували вже значно пізніше – до 85-річного ювілею вченого. До цього варто додати ще одну – «Роздуми про здоров'я».

Наприкінці 60-х років М. Амосов пристрастився до публічних виступів. Напевно, йому лестили оплески і можливість говорити на межі дозволеного – він сподівався, що депутатський статус захистить від КДБ. Теми були найрізноманітніші: від «здоров'я» до соціалізму й штучного інтелекту.

Наприкінці 1960-х років триповерховий будинок став для клініки затісним. Вище начальство вирішило збудувати ще один великий корпус. У 1972 р. розпочали будівництво й через три роки звели шестиповерхову клініку на 350 ліжок з операційними, конференц-залом. Старий корпус залишили під поліклініку, рентген і аптеку. Розширили штати, набрали випускників з інституту. До 1980 р. кількість операцій довели до 2 000, з яких 600 – з АШК.

Улітку 1983 р. клініка відокремилася від Тубінституту й перетворилася на самостійний Інститут серцево-судинної хірургії. Для цього М. Амосову довелося йти в ЦК Компартії України, до В. Щербицького. За його ж наполяганням М. Амосова призначили директором. Організація інституту пройшла легко. Сам поставив надзадачу: 4 000 операцій на рік, 2 000 – з АШК.

Усі лиха настають знезацька: на тлі звичайного режиму, улітку 1985 р. розпочалися перебої в серці. Потрібен був стимулятор, але М. Амосов упирався, поки не розвинулася гіпертонія. Під новий рік передав інститут заступникові – думав, що назовсім, і поїхав на операцію в Каунас, до Ю. Бредикуса. Стимулятор заробив відмінно, й до середини лютого 1986 р. М. Амосов повернувся до директорства та операцій.

У 1987 р. в країні розпочалися експерименти: виборний директор, кооперативи, самостійність підприємств, ради трудового колективу. В інституті теж домоглися госпрозрахунку, щоб одержувати гроші не за кошторисом міністерства, а за операції. Як наслідок – кількість операцій з АШК майже подвоїлася й наблизилася до двох тисяч. У півтора рази збільшилася зарплата.

Тим часом, у грудні 1988 р. підійшов черговий ювілей – 75 років! М. Амосов вирішив залишити пост директора, але продовжувати оперувати. Раз на тиждень М. Амосов оперував з АШК.

У 1989 р. М. Амосова обрали до Верховної Ради, де потрібно було засідати безупинно. Він просидів три місяці й переконався, що ці порожні сперечання не для нього. У Києві намагався провадити свою програму допомоги медицині й школі й знову зазнав невдачі: порядки залишилися колишні, адміністратори з усім погоджувалися, але нічого не робили. На депутатські прийоми приходило по 30–40 осіб, вони вже не просили допомоги, як раніше, а вимагали. При публічних зустрічах народ різко критикував владу. Депутатам теж діставалося.

Восени, на прохання вченого, московські лікарі допомогли спекатися парламенту – знайшли аритмію. Але все-таки життя в Москві не пройшло без користі: Верховна Рада відкрила доступ до статистики й заборонених книг. М. Амосов провів три великих соціологічних дослідження через газети, дізнався про настрої народу. Про це опублікував кілька статей у газетах і журналах.

У 1992 р. М. Амосов закінчив хірургічну практику. Через два місяці після операції від інфекції вмерла хвора, і хірург вирішив, що не варто у 80 років оперувати серце. До інституту він продовжував ходити раз на тиждень.

Незабаром після ювілею почав помічати, що став гірше ходити, хоча продовжував свою звичайну гімнастику – 1 000 рухів і 2 кілометри «підтюпцем». Тоді й вирішив провести експеримент: збільшив навантаження втричі. Ідея була така: генетичне старіння зменшує мотиви до напруг і працездатність, м'язи детренуються, це ще скорочує рухливість і тим самим збільшує старіння. Щоб розірвати зачароване коло, потрібно змусити себе дуже багато рухатися. Що він і зробив: гімнастика з 3 000 рухів, з яких половина – з гантелями, плюс 5 км бігу. За півроку М. Амосов омолодився років на десять.

На такому режимі благополуччя тривало 2,5–3 роки, потім у М. Амосова з'явилися задишка й стенокардія. Серце значно збільшилося в розмірах. Стало зрозуміло, що порок серця прогресує. Бігати він уже не міг, гантелі відставив, гімнастику зменшив. Але роботу за комп'ютером продовжував у колишньому темпі: написав дві книги й кілька статей.

Узимку 1998 р. стан серця ще погіршився. У травні М. Амосову зробили операцію в Німеччині. Обстеження підтвердило різке звуження аортального клапана й ураження коронарних артерій. 29 травня професор ушив біологічний штучний клапан і наклав два аорто-коронарних шунти. Операція завершилась успішно. Через три тижні М. Амосов повернувся додому. Серце не турбувало, однак слабкість і ускладнення ще два місяці втримували у квартирі. Легку гімнастику робив від дня повернення. Восени повністю відновив свої 1 000 рухів і ходьбу. До останніх днів М. Амосов жив активним життям, давав інтерв'ю, писав статті. 12 грудня 2002 р. серце відомого хірурга зупинилося. Провести в останній шлях одного з найвідоміших медиків світу прийшли Президент України, народні депутати, міністри, його колеги, студенти. М. Амосова поховано на Байковому кладовищі, де спочиває багато видатних людей країни.

ЛЕКЦІЯ 5

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ МИСТЕЦТВА ТА КУЛЬТУРИ ХІХ–ХХ СТ.

План:

1. Тарас Шевченко (1814–1861) – поет, художник, мислитель.
2. Іван Айвазовський (1817–1900) – художник-мариніст і баталіст.
3. Михайло Булгаков (1891–1940) – письменник.
4. Леонід Биков (1928–1979) – народний артист України, кінорежисер, сценарист.

1. Тарас Григорович Шевченко (25.02 (9.03) 1814 р., с. Моринці Київської губернії – 26 лютого (10.03) 1861 р., Санкт-Петербург) – український поет і художник, автор прози російською мовою, вважається основоположником сучасної української літературної мови. Прожив більшу частину життя за межами України. Член Кирило-Мефодіївського братства. Перебував у засланнях в Оренбурзі (1847–1857). Стояв на позиціях державної самостійності України.

У Т. Шевченко рано виявився талант до малювання. Будучи в служінні у свого пана в Петербурзі, улітку 1836 р. він познайомився зі своїм земляком – художником І. Сошенком, а через нього – з Е. Гребінкою, В. Григоровичем і О. Венеціановим, які разом з К. Брюлловим і В. Жуковським навесні 1838 р. викупили талановитого юнака із кріпосництва. Він був прийнятий до студентів Академії мистецтв і став улюбленим учнем К. Брюллова. Будучи вже відомим портретистом, Шевченко опанував також мистецтвом гравюри й виявив видатні здатності як графік і ілюстратор.

Шевченко читав класиків світової літератури й захоплювався історією й філософією. Під враженням звістки про смерть автора «Енеїди» Шевченко написав вірш «На вічну пам'ять Котляревському» (1841).

Перший збірник своїх поетичних творів Шевченко видав у 1840 році за назвою «Кобзар». У нього увійшло 8 добутків: «Думи мої,...», «Катерина», «Тополі», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Окремими виданнями вийшли поеми «Гайдамаки» (1841) і «Гамалія» (1844). Російська критика взагалі негативно поставилася до молодого поета, обвинувативши його головним чином у тім, що він пише «мужицькою мовою». Улітку 1842 р., використавши сюжет поеми «Катерина», Шевченко намалював олійними фарбами картину, що стала одним з добутків українського живопису. Шевченко тричі приїжджав до України. Тоді ж побачився із закріпаченою ріднею. Під впливом, побаченого й пережитого в Україні Шевченко написав вірш «Розрита могила», у якому висловив гнівний осуд поневоленню українського народу царською Росією. Під час цієї першої подорожі Шевченко задумав видати

серію малюнків «Живописна Україна». Цей задум він почав здійснювати після повернення до Петербурга. Перші 6 офортів цього циклу вийшли друком у листопаді 1844 року під назвою «Чигиринський Кобзар». Тоді ж Шевченко написав поему «Сон» («У всякого своя частка...»), ставши на шлях безкомпромісної боротьби проти самодержавної системи тодішньої Російської імперії.

Після закінчення Академії мистецтв Шевченко навесні 1845 р. удруге вернувся в Україну, де його зустріли як великого національного поета. Ставши співробітником Київської Археографічної Комісії, Шевченко багато подорожував Україною, збирав фольклорні й етнографічні матеріали й замальовував історичні й архітектурні пам'ятники. Поет продовжував творити. Важко занедужавши, написав наприкінці 1845 вірш «Заповіт».

Ще наприкінці ХІХ століття критики оцінили його творчість – як письменника і як художника. Його вірші, повісті й розповіді російською мовою унікально сильні в художнім відношенні. Вся літературна сила Шевченка – у його «Кобзарі». За зовнішнім об'ємом «Кобзар» не великий, але за внутрішнім змістом – це пам'ятник складний. Тут позначаються дивні сполучення впливів: з одного боку – українського філософа Сковороди і народних кобзарів, з іншого боку – Мицкевича, Жуковського, Пушкіна і Лермонтова. У «Кобзарі» відбилися київські святині, запорозьке степове життя, ідилія українського селянського.

За допомогою народної поезії, Шевченко тісно примикає до козацького епосу.

Значення Шевченка, як живописця, є важкою справою. Картин Шевченко олійними фарбами дуже мало, Шевченко лише зрідка прибігав до кисті. Це – «Катерина», «Голова парубка», «Портрет княгині Репніній», «Кочубей» і ін.

Окрім історичної, є ще одна сторона в малюнках Шевченко, досить цікава – етнографічна. Якщо розібрати численні малюнки Шевченко з фольклорними цілями, то в підсумку вийде коштовна етнографічна колекція.

У передчутті близького кінця Шевченко записав олівцем на гравюрі автопортрета 1860 року свій останній вірш «Чи не покинути нам, небого». Похований Шевченко спочатку на Смоленському цвинтарі у Петербурзі, а через 2 місяці, відповідно до заповіту, його тлінні останки перевезені на Україну й поховані на Чернечій горі біля Канева. Відтоді могила Шевченко стала священним місцем для українців в усьому світі.

2. Художник-мариніст Іван Айвазовський (1817–1900)

Іван Костянтинович Айвазовський народився у Феодосії 17 (29) липня 1817 р. Малювати Іван Айвазовський почав дуже рано, і майже відразу – цілком «по-дорослому».

У 1833 р. Іван Айвазовський, якому ледь минуло 16 років, прибуває в Петербург. В Академії мистецтв він був визначений у пейзажний клас професора М. Воробйова, що, між іншим, був автором перших російських морських баталій. З майстерні Воробйова вийшло кілька видатних художників-мариністів, але Іван Айвазовський серед них, безумовно, перший.

У 1837 р. Іван Айвазовський їде на два роки до Криму. У 1840 р. Айвазовський повертається до Петербурга і привозить із собою роботи, виконані за два роки. Професура Академії мистецтв виражає своє повне схвалення, і в тому ж році молодий художник відправляється за кордон.

Маршрут закордонного відрядження Івана Айвазовського вражає. Особлива увага приділяється, звичайно, Італії – Венеція, Рим, Болонья, Сорренто, Неаполь. У Венеції художник знайомиться із Н. В. Гоголем. Айвазовський якимсь дивом устигає все – у 1840 р. він створює 13 великих картин, у 1841 р. – 7, у 1842 р. – 20; при цьому порівняно невеликі роботи, написані за два-три дні, художник просто не враховує. Він улаштує виставку своїх добутків у Римі і одночасно посилає картини до петербурзької Академії.

Сучасників вражала не тільки приголомшлива працездатність Івана Айвазовського, але і його творча щедрість, інакше кажучи – легкість, з якої він створював свої добутки. Його «День Неаполя» заслужив загальне схвалення в Римі: воду ніхто так добре тут не пише». Безліч художників почали повторювати Айвазовського; до його приїзду до Рима не був відомий морський живопис, а після нього в кожній крамничці красувалися види моря «а-ля Айвазовський». Його слава прогрімала по всій Європі.

До Парижа Айвазовський відправився в 1842 р.; потім були Лондон, звідки він повернувся до Італії морем, через Лісабон, Марсель. Не затримавшись у Римі, художник відправляється на о. Мальту. У 1843 р. – знову Італія, в 1844 р. – знову Париж, звідки цього разу Айвазовський їде до Нідерландів й ненадовго затримується в Амстердамі – йому присуджується звання почесного члена Амстердамської академії мистецтв. Усього в паспорті невтомного мандрівника набралось 135 віз.

У 1844 р. Айвазовський вертається до Петербурга. Його чекає триумф – одногосно зводять в академіки. У 1847 р. він стає професором Академії мистецтв (тоді це звання було вище звання академіка). Він всесвітньо знаменитий і всесвітньо визнаний. Йому тільки 30 років.

Але в 1848 р. Айвазовський вертається до Феодосії назавжди. Таке рішення здалося дивним. Художник будує в рідному місті будинок і майстерню – ту саму, у якій будуть створені «Георгіївський монастир» і «Дев'ятий вал», «Чорне море» і «Веселка», і, нарешті, «Серед хвиль». Тільки в рідному місті він може творити на повну силу свого таланта.

3. Письменник М. Булгаков (1891–1940)

«Російський радянський письменник», як його характеризували довідкові видання, народився й виріс у Києві. Любов до рідної землі він проніс крізь усю свою творчість, що один з літературознавців назвав «києвоцентричним».

Народився майбутній письменник і драматург 15 травня 1891 р. у родині доцента Київської духовної академії Панаса Івановича Булгакова й викладачки жіночої гімназії Варвари Михайлівни Покровської. Удома вільно говорили на французькій, стежили за культурним життям, училися музиці, мали серйозні захоплення. Миша досить рано виявив літературне дарування (першу повість він виніс на сімейний суд у сім років), був гарним оповідачем, грав на роялі, малював. А ще захоплювався ентомологією й колекціонував метеликів настільки грамотно, що його колекція у 1919 р. була передана до Київського університету. Крім того, хлопчик мріяв про подорожі в далекі країни й збирав географічні карти.

Діти Булгакових здобували початкове навчання вдома, а продовжували навчання в 1-й Александровській гімназії. Миша провчився в ній вісім років, а потім свідомо вибрав медичний факультет Київського університету Св. Володимира. Справа в тому, що троє братів матері були лікарями. Через сім років і Михайло одержав спеціальність лікаря «з відмінністю». Але через рік почалася Перша світова війна, і Михайло після закінчення університету добровольцем пішов на фронт і пройшов там гарну хірургічну практику.

Почалася громадянська війна. Кожна нова влада проголошувала свою мобілізацію, у тому числі й медиків. Так, за наказом денікінців М. Булгаков відправився на Північний Кавказ. У 1921 р., погостювавши кілька днів на батьківщині в Києві, Михайло Панасович із дружиною виїхав до Москви. Першу квартиру Булгакови отримали після того, як звернулися по допомогу до Н. К. Крупської. Це була кімната на Садовій, 10, де в «Майстрі й Маргариті» Булгаков оселить своїх героїв.

Поринувши в літературне життя столиці, М. Булгаков спочатку працював секретарем літературного відділу «Главполитпросвета», а потім улаштувався фейлетоністом у газету «Гудок», де дібралася напрочуд талановиті братії: Олеша, Катаєв, Ільф, Петров, Паустовський.

Усього за рік Булгаков написав роман «Біла гвардія» про події Громадянської війни на півдні країни; у журналі «Росія» вийшли перші 13 розділів, але повністю твір був надрукований лише в 1966 р. На його основі він незабаром створив п'єсу «Дні Турбіних», що прийняв до постановки Московський художній театр. Були написані інші п'єси й романи, але вершиною творчості було інше. Протягом 20-х років і до останніх днів М. Булгаков безупинно й болісно створював головну роботу свого життя – роман «Майстер і Маргарита», що один з літературознавців назвав точним словом «реквієм».

Творчість Михайла Булгакова стало відомо широкому читачеві з 60-х років минулого сторіччя. Дійсна й заслужена слава знайшла, нарешті, М. Булгакова.

4. Актор і режисер Л. Биков (1928–1979)

Видатний актор, режисер, сценарист; народний артист УРСР (1974), заслужений артист РСФСР (1965), лауреат Всесоюзного кінофестивалю (1974) у номінаціях за кращу акторську роботу й фільм «В бой идут одни старики» і Державної премії УРСР (1977) за фільм «Аты-баты, шли солдати».

Леонід народився 12 грудня 1928 р. у селі Знаменське Слов'янського району Донецької області, через рік родина переїхала в робоче селище Прокатник під Краматорськом. Тямуций, веселий хлопчисько стати актором і не думав. Він марив небом і мріяв поступити до льотного училища. Тому в 1943 р. у Барнаулі, куди батьків евакуювали разом із заводом, Леонід з'явився у військкоматі, додав собі три роки й попросив відправити його на фронт. Його хитрування відразу викрили через маленький зріст і особу вічного підлітка, тому довелося закінчувати школу. Але в 1945 р. у Ленінграді Биков все-таки вступив до 2-ї спецшколи для льотчиків. Провчитися йому довівся лише місяць: відрахували знову через маленький зріст.

Тоді Леонід і вирішив стати артистом, маючи невеликий досвід на аматорській сцені Палацу культури ім. Леніна рідного Краматорська. Конкурс до Київської школи актора він не витримав. А от екзаменатори Харківського театрального інституту виявилися більше далекоглядними, чим київські, і вже з першого курсу Биков грав Павку Корчагіна на сцені Харківського театру ім. Шевченка – випадок, що не мав прецеденту. Після закінчення навчання, з 1951 по 1960 рр., він уже був постійним членом трупи цього театру: його репертуар російською і українською мовами складався в основному з ліричних і комедійних ролей, властивий акторському амплуа Леоніда.

Паралельно з навчанням почалася й робота Бикова в кіно. Коли на екрани вийшов «Максим Перепелица» (1955), де Биков зіграв головну роль – такого собі молодшого, непутящого брата Василя Тьоркіна, народ визнав його кінозіркою.

Биков поринув у режисуру. Створений наприкінці 1960-х рр. разом з Онопрієнко й Сацкім сценарій фільму про льотчиків Леонід Федорович пробивав на Київській студії кілька років. Оббивав він і московські пороги – для зйомок Міноборони надало аж два літаки. Кіноначальники вважали сценарій «негероїчним» і навіть виділили для зйомок чорно-білу вузкоформатну плівку, згодом представивши це як авторський задум –

подоба військової хроніки. Але для одного із кращих фільмів про Велику Вітчизняну війну кольори – не головне. «У бій ідуть одні старі» (1973) – «реквієм солдатові, що не вернувся з війни». Він присвячений юнацькому бажанню режисера стати льотчиком, пам'яті кращого друга Віктора Щедронова (Смаглявки), збитого в Чехословаччині у квітні 1945 р.

Після виходу картини, що тільки за один рік зібрала понад 40 млн глядачів, відношення чиновників до Бикова не змінилося. Вони, як і раніше, не вважали його успішним режисером, а про «Старих» озивалися приблизно так: фільм наївний і простий до смішного; нашвидку склеєний, без особливих режисерських пошуків; сценарій легковажний; всі персонажі нагадують опереткових героїв. Такими ж були відгуки й на картину «Аты-баты, шли солдати» (1976, Державна премія УРСР).

Кристална чесність Леоніда Федоровича, майже донкіхотська боротьба з несправедливістю й неправдою, що він вів все своє життя, виснажувала серцеві й фізичні сили. І трагедія сталася.

12 квітня 1979 р. Леонід Биков загинув в автомобільній катастрофі під Києвом. За два роки до цього він написав заповіт, де просив поховати його під виконання «Смаглявки». Останню волю Леоніда Бикова, завдяки втручання тодішнього керівника республіки В. Щербицького, виконали.

Пам'яті цій незвичайній людині присвячений фільм «Будемо жити!». Його ім'я має одна з малих планет, у Краматорську – був названий літак Су-27, у Василькові – МИГ-29, на борті яких було написано «Маэстро. Леонид Быков». На них літали кращі екіпажі України. У рідному місті Леоніда Бикова в міському історичному музеї є почесне місце експозиції, присвячене знаменитому землякові.

ЛЕКЦІЯ 6

ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ І РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

План:

1. Відображення ідей української революції в суспільно-політичній діяльності М. Грушевського.
2. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка (1880–1951).
3. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри (1879–1926).

1. Відображення ідей української революції в суспільно-політичній діяльності М. Грушевського

Найвпливовішим громадським і політичним діячем доби УЦР був видатний учений, академік, фундатор української історичної науки та публіцист *Михайло Грушевський*. «Батько Грушевський» – так за часів УЦР називали цього лідера національного руху. У межах цієї теми ми зосередимося виключно на працях, датованих 1917–1921 рр., які стали реакцією на події цих буремних для історії українських земель років.

Основні праці періоду: «Звідкіля пішло українство та до чого воно йде» (1917), «Наші вимоги» (1917), «Новий поділ України» (1917), «Якої ми хочемо автономії і федерації» (1917), «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917), «Вільна Україна» (1918), «На порозі Нової України. Гадки та мрії» (1918), «Осмислюючи уроки «української революції» (1920). Основні політичні постулати Грушевського такі: республіканізм, федералізм, автономізація, парламентаризм, децентралізація, широке місцеве самоврядування, соціальна рівність, забезпечення прав національних меншин, пацифізм. Перекоаний у дієвості соціалістичної доктрини, Грушевський закликав до захисту прав та інтересів соціально не захищених прошарків населення, регулювання економічних і політичних прав на їхню користь, створення гідних умов для праці.

На момент Лютневої революції, коли в українського народу з'явився шанс реалізувати історичні перетворення, Грушевський уже відбувся як відомий історик і суспільно-політичний діяч, який добре розумівся на потребах та запитах українців.

Із утворенням УЦР Грушевського безальтернативно обрали її головою, тому роботу центру української революції практично недоцільно аналізувати окремо від діяльності її очільника. Саме Грушевський розробив політичну програму революції. Основним політичним лозунгом голови УЦР і стратегічною метою українського проводу було

затвердження національно-територіальної автономії України в складі демократичної, федеративної Республіки Росії. Для обґрунтування необхідності такої автономії 1917 р. Грушевський підготував низку брошур, а саме: «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідкіля пішло українство та до чого воно йде», «Якої ми хочемо автономії і федерації». В останній праці він витлумачує автономію як об'єднання всіх українських земель, зазначаючи: «Сія українська територія повинна бути зорганізована на основах широкого демократичного суспільного самоуправління, від самого низу до самого верху – до українського Союму. Вона повинна вершити в себе вдома усілякі свої діла – економічні, культурні, політичні, утримувати свою армію, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і усякими натуральними багатствами, мати свої законодавство, адміністрацію, суд». Отже, наділена названими державними атрибутами, національно-територіальна автономія Грушевського поставала повноважним національним формуванням.

Саме таку автономію, яка б давала українцям змогу самостійно розв'язувати питання власного існування, учений уважав альтернативою централізму дореволюційної Росії, стверджуючи: «Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи думі цілої республіки» («Хто такі українці і чого вони хочуть»).

Побудову Росії вчений убачав у вигляді демократичної федерації, до складу якої б, окрім українців, на федеративних засадах входили білоруси, грузини, латиші, литовці, естонці та ін. До повноважень центральної влади Грушевський зараховував «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування військовими силами республіки, утримування загальної грошової одиниці, мір ваги, митних тарифів, нагляд над поштами, телеграфом, надання певної єдності кримінальному та цивільному правам окремих країв, нагляд над дотриманням певних принципів охорони прав національних меншостей у крайовому законодавстві» («Хто такі українці і чого вони хочуть»).

Голова УЦР рішуче виступав за реалізацію прав національних меншин, категорично заперечуючи націоналізм і гасло «Україна для українців», послідовниками якого були Міхновський та його прихильники. Із цього приводу Грушевський міркував: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а й для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе». Прагнення Грушевського забезпечити права національних менших відображено в законі УНР «Про національно-персональну автономію» від 09.01.1918 р.,

що надавав змоги представникам неукраїнського населення створювати власні національні союзи, які репрезентували б націю перед державними та громадськими організаціями.

У своїх працях Грушевський обстоював децентралізовану форму організації публічної влади, що могла забезпечити дієве місцеве самоврядування, «коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих у радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і суддями порядкує свої економічні, культурні, адміністративні, чи судові справи» («Якої ми хочемо автономії і федерації»).

Грушевський розмежовував самоврядування на недемократичне (цензове) і широке. Як приклад недемократичного самоврядування він наводив Російську імперію, де земства й міські самоуправи були обмежені державним контролем. Зразком же широкого самоврядування, на думку діяча, слугувала Англія, у якій владу на місцях мали місцеві ради, що, зокрема, обирали суддів, комісарів та інші виконавчі органи, натомість центральна адміністрація на цьому рівні була відсутня. Для України Грушевський пропонував місцеве самоврядування зі широкими повноваженнями щодо самостійного розв'язання економічних, освітніх, культурних й інших питань, а також засноване на невтручанні центральної влади в справи на місцях. Виконавчі органи такого самоврядування мали бути обрані на засадах загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування громадян. Концепція децентралізації, пропонувана Грушевським, була практично втілена в Конституції УНР, що передбачала надання всім землям, волостям і громадам прав широкого самоврядування.

Учений зробив вагомий внесок у формування понятійно-категоріального апарату державотворення. У праці «Наші вимоги» Грушевський обґрунтував класифікацію, що поєднала форми державного устрою й форми держав: «повний централізм; децентралізація адміністративна (бюрократична); самоуправа (самоврядування) вужча або ширша; автономія вужча (обмежена) або широка; державність неповна (несуверенна); держава самостійна, незалежна».

У праці «Новий поділ України» учений запропонував проєкт адміністративно-територіального устрою України, що заснований на ідеї відмови від старого територіального поділу на губернії й повіти. Замість цього Грушевський обґрунтував доцільність запровадження земельного поділу, відповідно до чого територія України мала складатися з двадцяти семи земель із історичними назвами та трьох міст, які утворювали б окремі округи.

За переконанням ученого, основним прошарком українського суспільства є селянство, тому він пророкував успіх тим політичним силам, що віднайдуть спільну мову зі селянською спільнотою. Закликаючи до підвищення добробуту селянських мас, Грушевський зазначав: «Селянське господарство повинно високо підняти над прожитковим мінімумом,

а також дати змогу задовольнити певні вимоги достатку і комфорту» («На порозі Нової України. Гадки та мрії»).

На думку Грушевського, церква має бути незалежною й відділеною від держави, яка не повинна втручатися в церковні справи, а представники духовенства не можуть входити до складу державних владних інституцій. Варто зауважити, що разом із такою ліберальною державотворчою позицією Грушевському закидали відмову в підтримці політичних сил, які прагнули відтворити Українську автокефальну православну церкву.

Під час невдалого діалогу УЦР із російським Тимчасовим урядом, а потім із більшовицькими ватажками, усе глибшим для вченого ставало розуміння неможливості реалізації ідеї автономізації, що призвело до певного переосмислення думок. Зменшення довіри до Росії виявилось в проголошенні УЦР IV Універсалу, відповідно до якого УНР стала самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою.

Така стрімка переорієнтація курсу державного розвитку була спричинена непорозумінням між Грушевським і російською владою, що, зрештою, закінчилося війною між більшовиками та УНР. Із огляду на це вчений уважав проголошення самостійного курсу необхідною вимогою, історичною необхідністю. Водночас Грушевський не полишив ідеї федералізації як такої, наголосивши: «Рішучо відтяти всякі двозначности й неясности та відложивши федерування до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на принципі повної самостійності Української республіки» («Ілюстрована історія України» (1921)). Учений був переконаний і в практичній вищості «федералістичної традиції як провідної ідеї нашого національно-політичного життя». За висловом діяча, автономно-федеративний устрій як оптимальна форма внутрішнього правління унеможливить появу «нових усобиць», забезпечивши мир і злагоду в державі, на відміну від «унітарності», яка може, навпаки, спричинити такі «усобиці».

Критикуючи раніше пропонований російський напрям федерування, Грушевський обґрунтовує можливість альтернативних шляхів розвитку України. Так, учений окреслює перспективи західноєвропейського цивілізаційного вибору, йдеться, зокрема, про історичну спорідненість України з Німеччиною та загальну близькість для українців західних ідей і цінностей. Щодо німецького напрямку федерування, то Грушевський зазначає: «Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть – по реакції – з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. У першу чергу – до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень» («На порозі Нової України. Гадки та мрії»). Крім того, у політичній думці Грушевського артикульована ідея внутрішньої федералізації України, у межах територій із титульним українським населенням.

Після політичної та військової поразки УЦР, Грушевський-політик перестав бути духовним очільником національно-визвольного руху. Йому не дозволили повернутися як лідерові ватажки Директорії. Водночас, як засвідчує загальне аналізування публіцистичної й суспільно-політичної діяльності Грушевського в еміграції, він залишався переконаним федералістом і прихильником соціалізму європейського зразка.

2. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка

У добу національно-визвольних змагань образ істинного революціонера соціалістичного зразка з властивими йому рисами ідеаліста й романтика уособлював відомий письменник, драматург, поет, філософ, публіцист, громадсько-політичний діяч, державотворець, лідер Української соціал-демократичної робітничої партії, заступник голови УЦР, перший голова і секретар внутрішніх справ уряду УЦР (Генерального Секретаріату), перший голова Директорії Володимир Винниченко.

Основними працями періоду, якому присвячена тема, є «Між двох сил» (1918) та «Відродження нації» (1920). У наступні роки його перу належать такі відомі праці, як «Сонячна машина» (1930), «Заповіт борцям за визволення» (1949).

Соціаліст за покликанням, Винниченко, керуючись принципом соціальної справедливості, одразу став на захист селян, робітників, а також трудової інтелігенції. Саме їхню працю він уважав суспільно корисною й господарсько-продуктивною. У цьому полягала суттєва відмінність поглядів на суспільно-економічну модель українського суспільства Винниченка та Грушевського. Вище вже зазначалося, що Грушевський акцентував увагу на селянстві як найбільш широкій і впливовій спільноті. Натомість Винниченко називав рушієм українського народу всіх людей фізичної праці. Водночас Винниченко заперечував капіталізм як форму організації господарських відносин, що породжує суспільне розшарування на користь «панів» і «буржуїв». Український діяч абсолютно негативно ставився як до капіталістичної організації суспільства прогресивного західного зразка, так і до менш розвиненого, обтяженого державним впливом російського варіанта. З огляду на це Винниченка можна вважати соціальним утопістом, який не збагнув усієї ролі утримувачів великого капіталу в економіці держави та не уявляв усіх наслідків усунення цього порівняно невеликого, але впливового прошарку населення від участі в суспільно-політичному житті. Варто зауважити, що такий погляд на суспільство негативно позначився на політичних перспективах Винниченка, оскільки це розуміння відвернуло від нього заможні верстви населення.

Протягом національно-демократичної революції 1917–1921 рр. громадсько-політичні ідеї Винниченка розвивалися в напрямі

вдосконалення федеративних зв'язків України з постреволюційною Росією та розв'язання національного питання. Повністю поділяючи й підтримуючи політичний курс голови УЦР Грушевського, Винниченко тривалий час був активним прибічником права нації на самовизначення та провідником автономно-федеративної концепції втілення державності України в складі демократичної, федеративної Республіки Росії. Федерацію, у складі якої мала б розвиватись Україна, державний діяч бачив вільною, рівноправною, справедливою, такою, що відповідає меті соціального прогресу, водночас не обмежується «єдиномеділимим мисленням». У такій федерації за Україною має бути збережена самостійна державність, цілковита незалежність, українська мова для всіх владних установ і шкіл, умови для розвитку національної самосвідомості й культури.

Важливим аспектом революційного світогляду Винниченка було розмежування питань відродження нації й реконструкції державності як мети та засобу. Відродження нації як мету діяч асоціював із пробудженням національної гідності, відчуттям потреби в рідних формах власного розвитку, віднаходженням таких форм і розвитком за ними. Державність для Винниченка слугувала лише засобом досягнення цієї мети.

Як і Грушевський, до усвідомлення більшовицької загрози Винниченко категорично заперечував самостійний розвиток України, висловлюючи переконання в тому, що український народ також має зробити свій внесок у продовження демократичних перетворень у Російській державі, розпочатих Лютневою революцією.

Від багатьох політичних соратників, зокрема від Грушевського, які вважали першорядними питання національного визволення України, Винниченка відрізняло розуміння одночасного й нагального соціального розкріпачення українського народу.

Причому в стратегії політика соціальне вивільнення не поступалося за пріоритетністю національному. Отже, діяч усвідомлював значущість інтересів народу для легітимації та успіху політики влади. Унаслідок агресії більшовиків, Винниченко відмовився від намірів федерування з більшовицькою Росією, почав висловлювати нищівну критику стосовно ідеї диктатури пролетаріату, оскільки це неприйнятно для України. За висловом політика, міський пролетаріат не міг панувати над численною сільською спільнотою. Результатом радикальної зміни державотворчої парадигми в бік повної самостійності Винниченка, як і Грушевського, стало проголошення IV Універсалу УЦР. У праці «Заповіт борцям за визволення» Винниченко зазначає: «Ніякі переговори, ніякі хитрощі і натиски керівників КП(б)У не відштовхнули мене від позиції повної самостійності і незалежності Української держави і її Уряду».

Осмислюючи роки революції у своєму основному політичному дослідженні «Відродження нації», Винниченко називає провідну причину

поразки національно-визвольних змагань в Україні: «Українська влада і вся керуюча партійна українська демократія розійшлися зі своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна і несоціальна».

Крім того, у праці «Заповіт борцям за визволення» політичний діяч дорікає УЦР за відсутність серед її кіл єдності та за брак віри у свій народ: «Одна частина Центральної ради стояла за те, щоб піти назустріч соціально-економічного прагнення його, щоб з гасла «Вільна Україна» зробити гасло «Вільна Україна без хлопа і пана», щоб з'єднати всі прагнення в одне, щоб одnobічне визволення розвинути у всебічне. Але друга частина Центральної ради не знайшла в собі ні сили, ні мужності, ні бажання прийняти це гасло...».

Діяльність і творчість Винниченка засвідчують надзвичайно складний і суперечливий світогляд ученого. Наслідки такої особистісної організації ще більше посилювалися тим, що Винниченко не був професійним політиком, звідси впливають його не завжди послідовні дії й рішення. Починаючи зі соціаліста-революціонера, борця за розширення української державності, а згодом й ініціатора повної самостійності України та критика диктатури пролетаріату, згодом Винниченко відстоював користь заснування СРСР, намагався знайти спільну мову з радянською владою.

Перебуваючи на посаді голови Директорії, Винниченко змінював свої міркування в бік ідеї диктатури пролетаріату. Він став підтримувати ідею затвердження в Україні радянської системи влади. За задумом Винниченка, у такий спосіб Директорія могла позбавити більшовиків ідейного підґрунтя для агітації. Крім того, ради, за переконанням Винниченка, вирізнялися певним рівнем представництва, слугували ефективним інструментом для соціалістичних перетворень (згодом він усвідомив штучну природу радянських рад).

Після еміграції у 1919 р. до Австрії зміни в ідейних пріоритетах Винниченка стали очевидними. Заснувавши осередок Комуністичної партії у Відні й засудивши антирадянську діяльність С. Петлюри, який очолив Директорію, Винниченко також публічно заявив про свій перехід на комуністичну платформу. Політик, який нещодавно перебував на вищих щаблях української влади, закликав до утвердження незалежної держави, де не було б місця більшовизму, пропагував рішучу боротьбу проти політичних супротивників незалежної України, радикально еволюціонував у комуністичному напрямі. При цьому Винниченко засуджував національну політику радянської влади. Державний діяч критикував дискримінаційний підхід більшовиків та їхніх наступників щодо національних прав й інтересів республік. Під час підготовки більшовиками на чолі з В. Леніним підґрунтя для революційних перетворень, їхнього «загравання» із національними меншинами щодо прав націй на самовизначення Винниченко чітко усвідомлював усю кон'юнктуру цієї

підступної тактики. «У всій більшовицькій літературі, як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалось або з нехиттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенне. Під час революції з'явилась ніби деяка гарячість тактичного характеру, гарячість полеміки. Більшовикам треба було схилити до себе симпатії національних груп. Отже, як тактичний хід проти своїх ворогів, меншовиків, есерів, Тимчасового Правительства, вони вживали гострої критики позицій цих течій у національному питанні й тим самим підпиляли дуже вліво „вплоть до отделения“» («Відродження нації»).

Винниченко вважав домінантним принцип національного самовизначення як засадничу ідею федеративного устрою суспільства, що бажає побудувати соціалізм.

Усебічне аналізування політичної діяльності та творчого доробку Винниченка засвідчує, що спроби політика налагодити співпрацю з російською владою, які, утім, не дали результатів і призвели до еміграції, були продиктовані прагненням убезпечити Україну від більшовицького централізму, створити умови для національного розвитку. Стверджуючи, що «нація без державності є покалічений організм», Винниченко крізь призму років революції знову повертається до боротьби за відновлення самостійності й незалежності України. У праці «Заповіт борцям за визволення» зауважено, що самостійність і незалежність України повинні бути відновлені на ґрунті елементів її радянської державності. За переконанням Винниченка, із таким відновленням Українська держава мала увібрати все позитивне, що було створене до цього. Діяч чітко описує організацію політичної влади в такій новопосталій Україні: «Цілковите радикальне знищення всякого національного і політичного поневолення, самостійність України і Демократія». Винниченко обстоював заборону найманої праці, допускаючи приватну власність і пропонуючи розглядати колективну власність, що стала основним складником обґрунтованої ним концепції – колектократії.

3. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри

Найбільш послідовною й непримиренною статтю в боротьбі з більшовицькою владою доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. був державний, політичний і військовий діяч, літератор, публіцист, організатор українських збройних сил, генеральний секретар військових справ УЦР, другий голова Директорії Симон Петлюра. Основні праці: «До населення всієї соборної України» (1919), «Проти погромів» (1919), «Сучасна українська еміграція та її завдання» (1923), «Табір» (1923).

Для усвідомлення ідейних переконань одного з лідерів національно-визвольних змагань Петлюри варто зважати на їхню еволюцію від захоплення марксистським ученням із його класовою теорією до переходу на національно-державне підґрунтя. Ще у 1907 р. соціал-демократичний світогляд Петлюри – члена редколегії щотижневої газети Української соціал-демократичної робітничої партії «Слово» – не підлягав сумніву, але вже на початку Першої світової війни був помітний істотний нахил діяча до національно-державної ідеї. Формально остаточний перехід Петлюри до національно-державних позицій відбувся у 1919 р., після його виходу з Української соціал-демократичної робітничої партії.

Створена Петлюрою концепція презентувала становище України як політичної одиниці в межах не тільки Російської імперії, а й міжнародного загальноєвропейського простору. У статті «Війна і українці» (1914), що опублікована Петлюрою на сторінках «Украинской жизни», сформульовано тезу про лояльність українців до російського уряду напередодні війни. Значущість цього маніфесту-декларації Петлюра пояснив неможливістю мовчання українського народу в той історичний момент, коли відбувається «примирення» російського громадянства з урядом. Інакше таке мовчання може «служити скріпленням того погляду, ніби вони (українці – *прим.*) або не існують, або що для них не може бути місця в межах російської держави».

У публікаціях Петлюри виразною постає боротьба автора за національне піднесення. Діяча турбував факт порушення державою прав пригноблених націй на вільний розвиток, національні школи й культуру, що, зрештою, мало призвести до духовного занепаду та загибелі таких спільнот. Пронизані демократією, принциповістю, патріотизмом і вірою у власну державність, статті Петлюри спрямовані на згуртування всіх верств українського народу в боротьбі за національне відродження.

Розмірковуючи над майбутнім устроєм Російської держави, Петлюра вважав, що Україні потрібні такі державний устрій і форма державного правління, які забезпечать економічний, національний та культурний поступ. Напередодні революції діяч поділяв думку більшості української інтелігенції про оптимальність статусу національної автономії. Обстоюючи в статті «Війна і українці» думку про лояльне виконання українцями обов'язку перед Російською державою, Петлюра висловлював сподівання стосовного того, що в майбутньому ставлення російського уряду до українського питання зміниться.

Отже, до початку Української революції Петлюра підійшов як особистість, яка постійно еволюціонувала від соціаліста до політика національно-визвольного змісту. Пік політичної активності Петлюри датований 1918–1919 рр., коли внутрішньо- й зовнішньополітичні обставини, що загрожували новопосталій українській державності, вимагали вже не стільки духовного піднесення, мітингів, декларацій,

резолуцій, скільки сильного та відповідального керівництва в умовах воєнного часу.

Як запеклий ворог більшовиків, Петлюра обстоював позицію виразного державника та послідовника самостійності, заперечуючи диктатуру пролетаріату, будь-яку залежність від російського імперіалізму. В істинності своєї лінії Петлюра намагався переконувати багатьох сучасників, утім, часто не знаходив спільної мови з оточенням, зокрема, через усе ще популярну автономно-федеративну ідею. Усвідомлюючи сутність імперського гноблення українського народу та передбачаючи чергову загрозу від більшовиків, Петлюра, на відміну від багатьох лідерів національного руху, зокрема від Грушевського, Винниченка, наголошував на потребі у власній сильній армії. Петлюра вбачав в існуванні національних збройних сил дієвий засіб для забезпечення державної незалежності, протидії зовнішнім загрозам. Для створення такої сили Петлюра очолив національний військовий рух, розпочав розбудову української армії. З огляду на об'єктивні обставини (недостатня боєздатність, неорганізованість, недисциплінованість збройних сил), у процесі розбудови армії, що не можна вважати бездоганим, було досягнуто чималих успіхів. Наприклад, Гайдамацький Кіш Слобідської України, організований Петлюрою, відіграв вирішальну роль у придушенні більшовицького повстання в Києві.

Утворена Директорія, що зовні нагадувала демократичний інститут, а реально відповідно до внутрішньо- й зовнішньополітичних обставин була наділена диктаторськими повноваженнями, практично з перших часів почала себе дискредитувати як колегіальний орган, причини чого були очевидні. У керівництві Директорії зібралися люди з різними політичними поглядами та особистими амбіціями. Від початку діяльності Директорії ініціативу почав перебирати саме Петлюра, позиціонуючи себе як головнокомандувач українських збройних сил.

Провадячи державотворчу політику, Петлюра спрямовував свої зусилля на зміцнення й захист української державності. Як активний прибічник самостійності України, діяч був переконаний, що досягнення мети вимагає консолідації всіх політичних сил. Визнаючи найбільшим ворогом України російський більшовизм, Петлюра вважав його загрозою на шляху до існування української нації. Звертаючись до українського народу, він зазначав: «Твердо пам'ятай і віруй, що Верховний Уряд твій – та міністри, ним призначені, розпочавши боротьбу за інтереси народу України проти клятої гетьманщини й подолавши непридатний та ворожий нам більшовизм, не припинили й не припинять боротьби проти всіх насильників, були б то більшовицькі чи добровольчі банди грабіжників, доки не забезпечать повної свободи, незалежності та добробуту народові України» («До населення всієї соборної України»).

Суспільно-політична та просвітницька діяльність Петлюри репрезентувала основну ідентифікаційну модель українства, побудовану на утвердженні національної самосвідомості й захисті національних інтересів. За переконанням державного діяча, провідна мета національного розвитку повинна бути ґрунтована на інтересах нації та країни, а не на інтересах окремих кланів чи партій. Петлюра дійшов висновку, що здобуття української держави є справою всієї нації, а не окремого класу або партії. Така справа вимагає єдності волі нації, вищості державних інтересів і завдань над партійними.

Петлюрі як видатному політичному діячеві належить концепція державної структури України, що постає як самостійна, соборна, демократична правова республіка.

Послідовно обстоюючи принципи республіканської демократії, Петлюра підтримував ідею широкої реалізації самоуправління, поділу влади на три гілки, автономії національних меншин. Державотворчий світогляд Петлюри сприяв утвердженню в Україні легітимної влади, компетенція якої поширювалася на регулювання й координування всіх сфер суспільного життя.

З огляду на складне зовнішньополітичне становище, у якому опинилась Українська держава, основними засадами міжнародної політики Петлюри були: боротьба за самостійність України; відсутність тенденцій до федералізму; заперечення домовленостей із росіянами, якщо вони не визнають самостійності України; намагання знайти політичну, дипломатичну, господарську, санітарну та військову підтримку держав Антанти. Як прихильник «політичного реалізму», Петлюра прагнув реалізувати зовнішню політику, що забезпечила б самостійність України, зважаючи на реальні сили й відносини всередині нації та міжнародну ситуацію.

На державотворчих підвалинах Петлюра зробив наголос у відозві «До населення всієї соборної України», де зазначено: «Уряд Української Народної Республіки знає, що все, що здобуто українським народом у революційній боротьбі, повинно належати народові, й тому, щоб збудувати міцну та вільну Українську Республіку, в програму своєї діяльності покладає такі підвалини. Перша підвалина: самостійність і незалежність Української Народної Республіки, – щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахувався на наше самостійне державне життя та добробут українського народу. Друга підвалина: передача земель казенних і всіх великих власників без викупу до рук селянства. Третя підвалина: цілковите забезпечення робітничого класу, як того вимагають інтереси самих робітників та інтереси республіки – 8-годинний робочий день і страхування робітників. Четверта підвалина: загальне, рівне, таємне, безпосереднє, пропорціональне право обирати своїх представників до всіх установ народної влади. П'ята підвалина: мир, добре співжиття зі всіма

народами світу та встановлення з ними торговельних зносин, щоб забезпечити українське населення всім необхідним: крамом, сіллю, нафтою, шкірою, залізом, матерією і т. ін.».

Петлюрі, як і Грушевському та Винниченку, не вдалося широко реалізувати свої державотворчі задуми. Цьому завадило складне військово-політичне становище, у якому опинилася Директорія. Боротьба з більшовиками природно звужувала голові Директорії простір для зовнішньополітичних стратегій. Заручившись підтримкою Польщі, Петлюра змушений був поступитися західноукраїнськими землями, у зв'язку з чим зазнав нищівної критики сучасників. Навіть такий вимушений хід не приніс УНР тривалих дивідендів.

Не пробачивши Петлюрі його категоричної щодо української державності самостійницької позиції, радянська влада для дискредитації імені українського ватажка звинуватила його в єврейських погромах. Цей пропагандистський хід спростовував єврейський публіцист В. Жаботинський. Заперечуючи антисемітські погляди українського політичного діяча, він зазначив, що негативний вплив на відносини українського та єврейського населення тоді мав брутальний перебіг подій, що став трагедією для обох народів. Намагаючись запобігати таким погромам, Петлюра звертався до населення, готував декрети УНР і накази до старшин та армії, де йшлося, зокрема, про створення надзвичайних комісій для дослідження погромів, застосування смертної кари за їх вчинення.

Розмірковуючи про причини поразки національно-визвольних змагань в Україні, Петлюра апелював до браку кваліфікованих державних діячів, замість яких державотворчу справу провадили, на його думку, переважно фанати, демагоги або ж наївні люди, які вірили в силу резолюцій. Наслідки непрофесіоналізму посилювалися відсутністю єдності, міжелітною боротьбою, у якій партійні інтереси переважали державні. Причини роз'єднаності національних еліт полягали у відсутності окресленої державної ідеології та неоформленості волі народу. Перекоаний і непримиренний опонент більшовизму, Петлюра залишався аж до своєї трагічної загибелі борцем за відновлення суверенності та незалежності України. Анархіст Ш. Шварцбард убив Петлюру 25.05.1926 р. у Парижі. Так він нібито помстився за членів сім'ї, убитих у період єврейських погромів (більшість дослідників вважає, що власне він був агентом НКВС, а помста – тільки привід).

ЛЕКЦІЯ 7

ПРЕДСТАВНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1960 Р. – 1980-Х РР.

План:

1. Василь Стус – український поет, громадський діяч та активний учасник дисидентського руху 1960 р. – 1980-х рр. (1938–1985).
2. В'ячеслав Чорновіл – один із засновників національно-визвольного дисидентського руху в Україні (1937–1999).
3. Левко Лук'яненко – український націоналіст, дисидент, адвокат (1927–2018).

1. Василь Стус

Василь Стус – український поет, громадський діяч та активний учасник дисидентського руху 1960 р. – 1980-х рр. Його політичні погляди викладені у працях «З таборового зошита» (1982), «Лист до Президії Верховної Ради СРСР» (1976), «Я обвинувачую» (1975), у численних віршах і у листах до родини.

Основна ідея поезії Стуса – збереження людської гідності та боротьба проти свавілля радянського режиму. Він критикує політичний устрій УРСР і СРСР загалом, звинувачуючи радянську владу в порушенні прав та свобод людини.

Політика радянської влади, на думку поета, – антигуманна, що проявляється в обмеженні основних свобод людини, які є невід'ємними атрибутами демократії: свобода слова, свобода совісті та свобода пересування. Порушенню свободи слова сприяє високий рівень цензури, свобода совісті підлягає переслідуванню відповідно до державної політики наукового атеїзму, відсутність паспортів у сільського населення обмежує свободу пересування значної кількості населення.

У вірші «У Мар'їнці стоять кукурудзи» (1963) поет критикує курс влади на державну експлуатацію народу. У листі-зверненні «Я обвинувачую» Стус зазначає, що система репресій у СРСР набула державної політики, яка фальсифікує факти задля приховування злочинів режиму. Підкреслюючи фіктивний характер політики «розвінчування культу Сталіна», у вірші «Критикам Сталіна» (1961) Стус зазначає, що для демократизації політичного режиму замало лише критики вождя, потрібно усунути від влади всіх прихильників режиму.

У віршах «За літописом самовидця» (1963) та «Сто років, як сконала Січ...» (1963) Стус проголошує трагедією українського народу відсутність державності та наявність пасеїстичної віри, яка позбавляє агресивності у захисті національних інтересів. Основне завдання українського народу –

це відкрита боротьба за свою гідність і незалежність. Водночас Стус додає, що Україна не готова до консолідованої боротьби через відсутність єдиного руху опору та «святого» патріотизму. Зразком боротьби за свої права та національний розвиток для українського народу та інших народів СРСР, на думку Стуса, могли б бути поляки, які виступили проти свавілля режиму В. Ярузельського.

Аналізуючи можливості аналогічних рухів у СРСР, поет виокремлює їх два основні типи – національно-патріотичний і профспілковий. Однак національно-патріотичний навряд чи матиме успіх, адже його основою має бути національна інтелігенція, яка була знищена у республіках СРСР ще у 1920 р. – 1950-х рр. ХХ ст. Тому найефективнішим шляхом захисту прав людини та покращення соціальних умов життя є профспілковий рух, позаяк він висуває універсальні вимоги, які охоплюють усі прошарки населення: право на житло, на нормальні виробничі умови праці та гідну зарплатню.

Діяльність Гельсінської групи Стус називає незрозумілою широким масам «вищою математикою», «боягузливо-респектабельним рухом», приреченим на поразку без підтримки населення та чіткого проєкту реформування політичного режиму СРСР. Цей рух не висуває жодних соціальних і політичних вимог, а займається лише одиничними випадками. Така поведінка призвела до поширення серед радянських дисидентів «соціального песимізму».

У своїх записах Стус приділяє значну увагу становищу «сучасної» української інтелігенції та її ролі у національному розвитку. Поет наголошує, що державна політика СРСР не надає змоги розвиватися національним культурам республік СРСР. Формальний характер розвитку національних культур призведе лише до міфологізації минулого та формування меншовартості народів щодо титульної «російської» нації. В Україні відсутність інтелігенції, її переслідування та цензура історичної пам'яті вже призвели до створення квазінаціональної культури, яка характеризується провінціалізмом і сервілізмом (рабською догідливістю).

Отже, основними політичними ідеями Стуса є реформування держави на демократичних засадах, боротьба українського народу за незалежність, звільнення від рабської психології, відродження української інтелігенції як необхідної умови формування українського народу як політичної нації.

2. В'ячеслав Чорновіл

В'ячеслав Чорновіл – один із засновників національно-визвольного дисидентського руху в Україні, який за національно-визвольну та правозахисну діяльність був тричі ув'язнений і перебував у неволі 17 років. Чорновіл – засновник і головний редактор підпільного часопису «Український вісник», політичний діяч, публіцист, народний депутат

України (1990–1999), голова Народного Руху України, кандидат у Президенти України на виборах 1991 р., лауреат Міжнародної журналістської премії ім. Н. Томаліна (1975), Державної премії України ім. Т. Шевченка в галузі публіцистики (1996) за документальні дослідження «Правосуддя чи рецидив терору» (1966) і «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» (1967), книгу «Хроніка таборових буднів» (1976). За визначний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну і політичну діяльність посмертно удостоєний Героя України з орденом Держави (2000).

Чорновіл – ініціатор проголошення «Декларації про державний суверенітет України» (16.07.1990) та «Акта проголошення Незалежності України» (24.08.1991).

У творі «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» Чорновіл засвідчував, що тоталітарна радянська система незмінна, вона є антилюдською й антидемократичною, доводив, що конституційні права людей, народів і союзних республік є фікцією.

У контексті боротьби за українську національну незалежність політик гостро порушував мовне питання, позаяк мова є однією з необхідних основ існування нації, без якої національна спільнота може припинити своє існування. Тому збереження і плекання мови вважав одним із основних завдань національно-визвольного руху. Він різко критикував представників української інтелігенції, які не хочуть вивчати рідну мову, спілкуватися нею в родині, навчати дітей, передплачувати україномовні друковані видання тощо. Саме відмова еліти від користування рідною мовою негативно впливає на розвиток народу, відкидаючи його від світового цивілізаційного поступу.

У творі «Борис Грінченко на ниві народної освіти» (1963) Чорновіл акцентував увагу на важливості існування рідномовних шкіл, доводив, що найкращий результат у навчанні дітей можна отримати лише навчаючи їх рідною, материнською мовою. Недарма у СРСР існувала стійка тенденція до зменшення кількості україномовних шкіл, ненормальне становище освітньої сфери підрадянської України, цілеспрямована політика русифікації. Долаючи перешкоди, українці повинні відкривати власні школи з викладанням українською мовою, а зміст навчальних дисциплін мав би, наголошував Чорновіл, відповідати національному виховному ідеалу, позаяк навчання і виховання на основі інонаціональних систем призводить не тільки до денаціоналізації, а й до деморалізації вихованців.

Велику увагу політик приділяв необхідності вивчення історії свого народу, що сприяло б формуванню національної свідомості, гордості за своїх предків і свою Батьківщину. Саме тому, наголошував Чорновіл, поневолювачі й не допускали викладання правдивої української історії, багато історичних подій або замовчувалися або фальсифікувалися, особливо у частині україно-російських відносин. Так, «теорію» про

етнічну єдність Київської Русі, про спільну «колиску» і мову він називав псевдонауковою.

Для посилення національної єдності серед українців Чорновіл важливе значення надавав релігії, традиціям, святкам, пам'ятникам і символам. Чорновіл доводив, що СРСР – це колонізаторська держава на зразок Російської імперії, що поневолює українців. У «Заяві до Голови Президії Верховної Ради УРСР» (1978) Чорновіл наголошував, що у межах СРСР національне питання вирішувалося за допомогою колючого дроту й моральних убивств. Будь-який устрій, ґрунтований на гноблені однієї нації іншою, в якій би новітній формі цей гніт не ховався, суперечить людській природі та має бути знищений.

У «Зверненні до Комітету прав людини ООН, Міжнародної Амністії, Комітету за вільний світ, Гельсінських груп США й інших країн» (1981) Чорновіл вказував на причини застосування масового переслідування інакодумства в Україні.

У «Відкритому листі Генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.» (1987) Чорновіл акцентував, що національне питання має вирішуватися всебічно, зокрема завдяки: розширенню прав союзних республік у політичному, економічному та культурному житті; поверненню національним мовам у повному обсязі державних і громадських функцій; проведенню роботи з ліквідації «білих плям» історії, що передбачає реабілітацію членів національного руху 1940 р. – 1950-х р., жертв репресій 1960 р.–1970-х р. тощо; усуненню із вжитку тези про злиття націй як такої, що сприяє русифікації; ліквідації утисків із питань релігії; засудженню голодомору в Україні 1932–1933 рр. як найганебнішого організованого радянським комуністичним режимом геноциду української нації, внаслідок якого народ втратив людей більше, ніж у Другій світовій війні. Геноцид Чорновіл ставив в один перелік із фашистськими злочинами.

Важливе значення Чорновіл надавав національному питанню, підтримуючи ідею рівних прав і обов'язків представників національних меншин із етнічними українцями, пропагував ідеї національно-культурного самовизначення, національно-культурної (а не територіальної) автономії національних меншин. Відродження української нації як в етнічному, так і в політичному розумінні він убачав у неминучому творенні єдиного українського політичного тіла, що ґрунтуватиметься на традиціях державотворчого етносу та рівноправному представництві національних та етнічних спільнот.

У царині зовнішньої політики уже незалежної України Чорновіл наголошував на основних завданнях України: необхідність остаточно припинити членство в СНД, позаяк це посилює вплив Росії на Українську державу і нічого, крім національного приниження, не дає; будувати стосунки з колишніми республіками СРСР Чорновіл пропонував тільки на двосторонній основі; інтеграція у світове співтовариство та остаточне утвердження України у світі як європейської держави.

3. Левко Лук'яненко

Левко Лук'яненко – український націоналіст, дисидент, адвокат, засновник у 1958 р. підпільної націоналістичної організації «Українська робітничо-селянська спілка», співзасновник і очільник Української Гельсінської групи, провідний громадсько-політичний і державний діяч незалежної України, письменник, народний депутат України трьох скликань, автор «Акта про незалежність України», Герой України з врученням ордена Держави (2005), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2016). Нагороджений медаллю «Борець за волю України ім. Св. Володимира», орденом Ярослава Мудрого V ступеня. За національно-визвольну діяльність і переконання перебував в ув'язненні 26 років.

Лук'яненко – автор низки праць: «Розширений проект програми Української Робітничо-селянської спілки (УРСС) (1959), «Нотатки учасникам 1-ої наради Спілки боротьби за демократію» (1960), «Зупиніть кривосуддя!» (1977), «Меморандум № 8» (1977), «Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності» (1979), «Що далі?» (1989), «Не дам загинути Україні» (1994), «Національна ідея і національна воля» (2003), «Вірую в Бога і в Україну» (2007), «За українську Україну. Цивілізаційний вибір України» (2009), «До історії Української Гельсінської Спілки» (2010), «Сповідь у камері смертника» (2011), «Від хохла до українця» (2014), численних брошур і статей.

У «Розширеному проекті програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС)» Лук'яненко наголошував, що справа утворення самостійної України вирішуватиметься всім українським народом. Але, на думку автора, в державі, де немає свободи слова, свободи друку, свободи зборів і под., де неможливе демократичне об'єднання людей у політичні партії, де наскрізь панує примус і сваволя – у такій державі, перш ніж ставити питання про вихід України з Союзу, неминуче повинно бути поставлене завдання завоювання демократичних свобод – не паперових прав на демократичні свободи, які є в Конституції СРСР, – а реальної можливості користуватися демократичними правами і свободами. Отже, мета окресленого автором етапу боротьби полягає: «в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення своєї незалежної національної держави». Лук'яненко визначає методи досягнення цієї мети – мирні, конституційні.

Лук'яненко звертав увагу на проблему інакодумства в СРСР, на її загостренні, а також що вона стала проблемою міжнародною. У праці «Меморандум № 8» автор зазначає: «Інакодумці (із-за критичного складу свого розуму) помічають суперечності, звертаючи на них увагу, сприяють прогресові суспільства. Наявність інакодумства – благо для народу, бо в тому суспільстві, де правителям вдалось його ліквідувати, наставала

стагнація безпросвітною нуждою мільйонів». Автор зазначає, що інакодумці – не вороги радянської влади; вони вороги незаконного обмеження демократичних і національних прав і вольностей.

Як автор «Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності», він порушував питання перед демократичними державами щодо реєстрації України як колонії Російської імперії, яка існує у формі т. зв. СРСР і вжиття заходів звільнення України від російської окупації, під час якої українці зазнають небаченої національної руйнації. Ця передісторія національного лиха почалася, як писав Лук'яненко, не з доброї волі українського народу, а внаслідок збройної перемоги Росії над Україною, що призвело до фізичного винищення національно свідомої інтелігенції.

У праці новітнього періоду творчості «Від хохла до українця», яка була написана після Революції Гідності, Лук'яненко відкрито наголошує, що комуністична стадія панування Московської імперії над Україною – це насамперед боротьба українців за свою незалежність проти намагання московитів очистити Україну від українців для власного заселення.

На переконання Лук'яненка («Українська ідея і національна воля»), Московщина діяла та діє у цілковитій відповідності до своєї хижої загарбницької природи та генетичного коду, тому безперспективно вимагати від неї переходу до мирного співжиття зі своїми сусідами навіть під тиском. Водночас від українців не можна вимагати покірнього переходу на московство, позаяк інстинкт національного самозбереження постійно відтворює ідею незалежності України, яка в душах українців існувала завжди і час від часу проявлялася у зовнішніх діях. Так українці йдуть своїм, закладеним у їхніх генах шляхом.

За твердженням політика, український національний ідеал щодо внутрішнього політичного статусу полягає в глибокій відданості демократичним принципам у всіх сферах життя із забезпеченням реальних можливостей вільної гри різних політичних партій і сил, свободи економічної, професійної, культурної діяльності та в проведенні політики миру і літературних та інших обмінів із усіма країнами, піднесення ваги України в прогресивному русі світової спільноти до дедалі повнішого забезпечення духовних і матеріальних потреб, віри в людину як найвищу вартість на Землі.

Лук'яненко зазначає, що сукупність українців становитиме націю тільки тоді, коли буде усвідомлення пов'язаності долі окремої особи з долею всієї нації. Питання нації передбачає певний рівень державницького мислення з певним (принаймні для освічених українців) почуттям особистої відповідальності за долю нації. При цьому знання національної історії, історичність мислення – основний складник у формуванні державницького світогляду.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Сто великих українців / [Астапенко Н. В., Барашкова О. К., Дідух Л. Н., Збанацький А. Г.]. – К. : Арій, 2007. – 480 с.
2. Небесна сотня / [Богданович К., Бондарева Х., Бухтоярова Ю., Гладка К., Давидова Г., Думан В.]; *упор.: О. Трибушина, І. Соломко.* – Харків : Фоліо, 2018. – 206 с.
3. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі біографічні нариси / [В. І. Гусєв та ін.]. – К. : Вища шк., 2002. – 359 с. (Історичні та художні портрети)
4. Видатні постаті України : *біографічний довідник* / [голов. ред. Г. В. Щокін]. – К. : МАУП, 2004. – 872 с.
5. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст. : короткі біографічні нариси / [Гусєв В. І., Дрожжин В. П., Калінцев Ю. О.]. – К. : Вища шк., 2002. – 359 с. (Історичні та художні портрети)
6. Державні, політичні та громадські діячі України : політичні портрети : *навч. посіб.* / [за ред. М. І. Панова]. – К. : Ін Юре, 2002. – Кн. 1. – 474 с.
7. Історія політичної думки : *навч. енцикл. слов.-довід.* / [за заг. ред. Н. М. Хоми ; В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с.
8. Костомаров М. І. Історичні постаті / М. І. Костомаров; *пер. з рос. І. С. Голуб.* – Д. : Січ, 2008. – 735 с.
9. 100 знаменитих людей України / [Склярєнко В. М., Марченко Т. М., Очкурова О. Ю., Рудічева І. А.]; *пер. з рос.* – Харків : Фоліо, 2005. – 511 с.
10. Слюсаренко А. Г. Новітня історія України (1900–2000) : *підручник* / Слюсаренко А. Г., Гусєв В. І., Литвин В. М. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К. : Вища шк., 2002. – 719 с.
11. Терейковська С. Небесна сотня. Життєписи / С. Терейковська. – К. : Національний музей Революції Гідності, 2018. – Кн. 1. – 432 с.

Допоміжна література

12. Історія України : *довідник* / [упоряд.: С. Крупчан та ін.]. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Казка, 2010. – 736 с.
13. Історія України: *навчально-методичний посібник [для семінарських занять]* / [за ред. В. М. Литвина]. – К. : Знання, 2006. – 607 с.
14. Історія України та її державності: курс лекцій: *навч. посіб. [для студ. і викладачів вищих навч. закл.]* / [Л. Є. Дещинський та ін.]; *наук. ред. Л. Є. Дещинський.* – Вид. 5-те, перероб. і допов. – Л. : Національний ун-т «Львівська політехніка», 2009. – 474 с.

Для нотаток

Для нотаток

Навчальне видання

СТЕШЕНКО Наталія Леонідівна
БОРОДАЙ Андрій Володимирович

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Курс лекцій

для бакалаврантів спеціальності 052 «Політологія»

Редагування і комп'ютерне верстання І. І. Дьякова

163/2021. Формат 60 x 84/16. Ум. друк. арк. 4,65.
Обл.-вид. арк. 4,96. Тираж 100 пр. Зам. № 57.

Видавець і виготівник
Донбаська державна машинобудівна академія
84313, м. Краматорськ, вул. Академічна, 72.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1633 від 24.12.2003